

(पाच अंकी नाटक)

एकूण पृष्ठे - १११

- अंक पहिला पृष्ठे २ ते २४
- अंक दुसरा पृष्ठे २५ ते ३५
- अंक तिसरा पृष्ठे ३६ ते ५१
- अंक चवथा पृष्ठे ५२ ते ८८
- अंक पाचवा पृष्ठे ८९ ते १११

समग्र गडकरी वाङ्मय.
सीडी प्रकल्पास
हार्दिक शुभेच्छा !

दि.सी.के.पी.
को-ऑप. बँक लि.

श्रीशं वंदे

संगीत

एकच प्याला

मंगलाचरण

(राग-भूप, ताल-झपताल. चाल- अमरवर नमित पद.)

शरण ते करुण तव निःश्वसन व्यसनि घन ।

नंदनंदन! जना पापकामा ॥ हो ॥ ध्रु. ॥

कलहरत करि यदा मद्यमद यादवा ।

सकल कुल कलि तदा ने विरामा ॥

हानि ती पाहता दृष्टी बाष्पाकुला ।

सृष्टी कष्टद तुला सौख्यधामा! ॥ १ ॥

कर्मरेखाबले धर्म नच मज कळे ।

न स्मरत मतिही तव पुण्य नामा ॥

रक्षणी मम तरिही दक्ष राहुनि सदा ।

अक्षय स्वपदि पद देह रामा ॥ २ ॥

अंक पहिला प्रवेश पहिला

(स्थळ: सुधाकराचे घर. पात्रे: सुधाकर दूरध्वनिका (टेलिफोन) यंत्राजवळ बसला आहे.)

सुधाकर : कोण तीनतीनदा घंटा देत आहे? कोण? (ऐकून) हो, मी सुधाकर आहे! सुधाकर! पण बोलतं आहे कोण? रामलाल! (पुन्हा ऐकून) हो. तिच्याकडून सर्व तयारी आहे. तू लवकरच चल. सिंधू, जरा इकडे ये पाहू! सिंधू!

सिंधू : हे काय भलतंच? आपलं नावानंच हाक मारीत सुटायचं?

सुधाकर : तर काय तुझं नाव टाकू? मग तूच उलटी माझ्या नावानं हाका मारीत सुटशील! हे पाहा, भाईसाहेबांनी आता विचारलं आहे त्याच्या निघण्याची सर्व तयारी आहे का म्हणून? तो येईलच इतक्यात.

सिंधू : तयारी सर्व आहे; पण भाई जाणार म्हणून कुठल्या कामाला उत्साह कसा तो वाटत नाही.

(राग: यमन; ताल: त्रिवट. चाल : येरी आली पिया बिन.)

लागे हृदयी हुरहुर। अजि।

सुखविषय गमति नच मज सुखकर ॥ ध्रु. ॥

काही सुचेना। काही रुचेना।

राही कुठे स्थिर मति नच पळभर ॥ १ ॥

सुधाकर : वृष्टीपूर्वीची अन्ने जमू लागली का? सिंधू, असं म्हणून कसं चालेल? ज्या जगात आपण आलो आहो, ते इतके चमत्कारिक आहे की, त्यातल्या नुसत्या चांगल्या गोष्टीचीच अपेक्षा करायला निरंतर नुसत्या दुःखात दिवस काढावे लागतील!

(राग: छायाणट; ताल: त्रिवट. चाल: नाचत धी धी.)

सुखचि सदा कधि मिळत न कवणा। मिश्ररूप जग।

सुखचि रिघे अघ। दुःखातुनि हो जन्म सुखांना ॥ ध्रु ॥

हो जरि आशा मात्र सुखवशा। करित विधि तरी अंति निराशा ॥

रमत मतिही नच प्राप्त सुखीही मग। करि अवमाना ॥ १ ॥

केव्हाही उत्साह सोडून चालायचं नाही. शिवाय रामलालभाई जातो आहे तो केवढ्या महत्त्वाच्या कामासाठी! या प्रसंगी आपण त्याला आपल्या निरुत्साहानं

असं तद्रूप करायचं! वाः, आपण तर उलट त्याचा उत्साह द्विगुणित केला पाहिजे.

सिंधू : भलतंच सोंग कसं आणता येईल असं? पुरुषांना पाषाणहृदयाचे म्हणून म्हणतात. ते असं एखादे वेळी खरं वाटायला लागतं! आपल्याला नाही वाईट वाटत?

सुधाकर : माझ्या पाषाणहृदयावर रामलालच्या गत-उपकारांचे शिलालेखच तुला पाहायला मिळतील. तुझ्या माहेरच्या माणसांचा आणि भाईचा नुसता स्नेहसंबंधच असेल; पण मला तर तो वडिलांच्या ठिकाणी आहे. रस्त्यानं चालता चालता रामलालचं नाव लक्ष्यात आलं म्हणजे मला एक ब्रह्मांडच्या ब्रह्मांड आठवतं. मी सोळा वर्षांचा असेन नसेन, माझी प्रवेशपरीक्षा उतरण्याच्या आधीच बाबांनी स्वर्गप्रवेश केला; आपला वृद्धापकाळ झाला असं पाहून आपल्या पश्चात् शरदच्या संगोपनाची जबाबदारी माझ्यावर पडू नये म्हणून बाबांनी तिच्या आठव्या वर्षीच तिचं लग्न लावून दिलं. परंतु लग्नाच्या सोळाव्या दिवशीच तिचं दुर्दैव तिच्या पुढं उभं राहिलं; नवऱ्याच्या मुळावर आलेली मुलगी, म्हणून तिच्या सासऱ्यांनं तिला आमच्या घरी कायमची परत लावून दिली! आईबापावेगळी आम्ही दोन परकी मुलं! पैशाचं पाठबळ नाही आणि आप्तेष्टांचा आधार नाही! त्या वेळी रामलाल देवासारखा माझ्या पुढं उभा राहिला! माझ्या मानी स्वभावामुळं माझ्या शिक्षणासाठी मी त्याची प्रत्यक्ष मदत कधी घेतली नाही हे खरं; परंतु शरदला सांभाळण्याची जबाबदारी मात्र त्यानं माझ्यावर फारशी पडू दिली नाही; पुढं शिकवण्या वगैरे पत्करून माझ्या शिक्षणक्रमातून शेवटपर्यंत मी यशस्वी रीतीनं पार पडलो; पुढं तुझ्या वडिलांना भाईनंच आग्रह करून आपला हा भाग्यशाली योग घडवून आणला. हे सोन्याचे दिवस आज आपण पाहतो आहोत, याचे कारण एक रामलालची कृपा! सिंधू, आज सकाळपासून ही सारी गोष्ट हृदयात सारखी उचंबळत आहे! कोणापाशी बोलल्याखेरीज राहवेना, म्हणून तुला ती जणू काय अगदी नव्यानंच म्हणून विस्तारानं सांगत सुटलो! रामलाल जाणार म्हणून मला वाईट वाटल्याशिवाय कसं राहिल? परंतु या संसारात नेहमी परिणामाकडे दृष्टी ठेवून चालावं लागतं! आपण अशी दुर्मुखल्यासारखी बसलो आणि समज, एकदम रामलाल आला-

(रामलाल येतो.)

सिंधू : भाई, तुला शंभर वर्षांचं आयुष्य आहे!

सुधाकर : हे खरं ना? मग शांत मनानं त्याला जायला आनंदानं निरोप दे पाहू! भाई, हिचं समाधान करता करता मला पुरेसं झालं आहे. मला वाटतं, यापुढं मला किकिलीची सनद सोडून देऊन हा एवढाच उद्योग करित बसावं लागणार! बरं, भाई, इथून

जायचं कधी?

सिंधू : थांब, भाई, इथून जायचं कधी हे सांगण्यापेक्षा पुन्हा इथं यायचं कधी, हे नक्की सांग पाहू एकदा- खरं सांग हो अगदी!

रामलाल : मग इतके दिवस सांगत आलो ते खोटेच का? ताई, मी पुष्कळ म्हटलं की, अमुकच दिवशी येईन म्हणून- दोन वर्षांनी येईन म्हणून म्हणतो; पण संकल्प आणखी सिद्धी यांच्यामध्ये परमेश्वराची इच्छा उभी असते. कुणाला ठारूक, दोन वर्षांनी येईन की दोन महिन्यांनी येईन! इतकं होऊन कदाचित जाणारही नाही, कदाचित येणारही नाही; कदाचित ही आपण सर्वांची शेवटची भेट असेल.

(राग: भूप; ताल- एकताला. चाल- रतन रजक कनक.)

परम गहन ईशकाम। विश्वा जरि पुण्यधाम।

मनुजा तरी गूढ चरम। चिर अभेद्य साचे ॥ ध्रु. ॥

क्रीडा दैवी विराट। मनुजसृजन क्षुद्र त्यात।

मानुषी मनीषा!। गणन काय त्यांचे? ॥ १ ॥

सुधाकर : भाई, तू अगदी पढतमूर्ख आहेस. इकडच्या तिकडच्या गोष्टींची धरणं बांधून इतका वेळ मी या गंगायमुना थोपवून धरल्या होत्या; तुझ्या आशीर्वादानं त्यांचा वाहता संसार मनासारखा सुरू झाला बघ! वेड्या, तुला माहीत नाही की, शास्त्रांची अटक झुगारून, सिंधू नदी अटकपार होणं हे एक वेळ सोपं आहे. बाष्पशक्तीच्या जोरावर महासागराच्या तोडीचे काळा समुद्र, पिवळा समुद्र किंवा तांबडा समुद्र ओलांडणं हे तर त्यापेक्षाही सोपं आहे; पण मानससरोवरात उत्पन्न झालेल्या, डोळ्यांतून बाहेर येणाऱ्या, आणि गालांवरच्या गुलाबी समुद्राला मिळणाऱ्या या टीचभर गंगायमुना तुडवून जाणं, हे अजून कोणाही पुरुषाला साध्य झालं नाही!

(राग- मुलतानी; ताल- त्रिवट. चाल- हमसे तुम रार.)

सरिता जनि या प्रबला भारी।

जरि दिसती शीर्ण नयनांती अविकारी ॥ ध्रु. ॥

उत्तान गमति दर्शनी जरी। गंभीर अति तरी।

भवजलधीहुनी दुस्तर संसारी ॥ १ ॥

रामलाल : मनाची भलती फसवणूक कधीही करून घ्यायची नाही, हा माझा एक कृतसंकल्प आहे. सिंधूताई, या चंचल संसारात असल्या कडू सत्यांची मनुष्यानं निदान तोंडओळख तरी करून ठेवलेली असावीच.

(राग- शंकरा; ताल- त्रिवट. चाल- सोजानी नारी.)

संसारी विषारी। तीव्र सत्ये। अमृत होती। कृतिने कान्त ॥ ध्रु. ॥

दिव्य रसायन। संकटांतकी। सत्यपरिचये। क्षणि असुखान्त ॥ १ ॥

ईश्वराच्या दयेनं आपल्या दुदैवी ती अनुभवानं भोगण्याचा प्रसंग आलाच, तर त्यांच्या पहिल्या दर्शनानं अशा वेळी आपण गांगरून तरी जात नाही.

सुधाकर : तुझा सुद्धा कंठ सद्गदित झाला आहे. मानलेला का होईना, पण तिचा भाऊ शोभतोस खरा! सिंधूताई, आता तू दादाच्या गळ्याला मिठी मार! भाई, तुला जायचं असेल, तर **Don't say such a silly nonsense; you are a regular messeah of nonsense!** अशानं होईल काय? इतक्यात शरद् येईल, तिच्या गंगायमुनांची जोडी चालायला लागेल. ती तळीरामाची गीता येईल- त्या भोळ्या जिवाला तर हसण्या-रडण्याला आपलं स्वतःचं सुद्धा सुखदुःख लागत नाही! हा हा म्हणता इथं एका भूगोलपत्रकाच्या भरतीइतक्या नद्या जमून आपल्या महाराष्ट्राला पंजाबी पवित्र्यात उभं करतील! अशानं तुझ्या प्रवासाला किती त्रास होईल याचा नीट विचार कर. दगदग आणखी त्रास चुकविण्यासाठी पुरुष चातुर्मास टाळून प्रवासासाठी हिवाळा किंवा उन्हाळा योजून ठेवतात, पण ऐन प्रस्थानाच्या वेळी बायका पावसाळा पुढे आणून उभा करतात! तू संसार सोडून भटकणारा वैरागी आहेस; म्हणून तुला माहीत नाही, की स्त्री-पुरुषांच्या संबंधात ऋतुमान नियमानं सारखंच टिकून राहिल असं नाही!

सिंधू : आमच्या इथे थट्टेला काळवेळ नाही आणि सुमारही राहात नाही. एक गंगायमुना सापडायची खोटी, सर्वासकट वाहून जायची तयारी!

सुधाकर : सिंधू, तुझ्या गंभीर उपदेशानं मला असा सतावून सोडू नकोस. आणखी दोन-चार महिन्यांनी एकदा मूल झालं, म्हणजे त्याला काय सांगायचं ते सांग.

रामलाल : आणि मुलाला दटावण्याचेच तिला डोहाळे होत असले तर मग?

सिंधू : भाई, तुलाही असंच गमत राहायचं आहे वाटतं? इकडचा स्वभाव तुला लहानपणापासून माहीत आहे ना?

रामलाल : ताई, नीट बैस अशी. सुधा, तू पण बैस, सुधा, तुझ्या देखत ताई, तुला दोन शब्द सांगायचे आहेत. आता तू म्हणालीस की, सुधाचा स्वभाव मला लहानपणापासून माहीत आहे, ते खरं आहे, आणि त्याबद्दलच तुला मला सांगायचं आहे. ताई, हा सुधाकर म्हणजे या जनसमुद्राच्या गरीब तळाशी सापडलेले एक अमूल्य रत्न आहे. पण ताई, अशी रत्नं लाभणं कठीण आणि लाभल्यावर त्यांना हाती ठेवणं तर फारच कठीण. सुधाकर बुद्धिवान आहे. फार काय सांगावं- खरोखरीच अलौकिक बुद्धिवान आहे. तो जात्याच मानी आहे आणि केवळ स्वावलंबनानं नावलौकिकाला चढल्यामुळं मूळचा मानीपणा हल्ली इतका उग्र स्वरूपाचा झाला आहे की, तो त्याच्या चांगल्या मित्रांना सुद्धा असह्य होईल. त्यातून व्यवहारी आयुष्याच्या सुरुवातीच्या अवस्थेतून तो मार्गक्रमण करीत आहे. प्रतिस्पर्ध्यांच्या

गदीतून आपल्या बुद्धिमत्तेला शोभण्याजोग्या स्थळी त्याला अजून पोहोचायचं आहे. एक गावंढळ उदाहरण घेऊन सांगतो; आपल्या कळपातून बदकाचं पिलू आपल्या जातिधर्माप्रमाणं पाण्यात पोहणीला पडलं म्हणजे त्याच्याभोवती असलेल्या आणि त्याबरोबर वाढलेल्या कोंबडीच्या पिल्लाचा आश्चर्यानं आणि भीतीनं सारखा किलकिलाट सुरू होतो. जगाच्या व्यवहारात, पशूंच्या उदाहरणातल्या आश्चर्य आणखी भीती या विकारांऐवजी केवळ मनुष्यप्राण्यालाच मिळालेले द्वेष आणखी मत्सर हे विकार दिसून येतात. वकिलीच्या धंद्यात सुधाकर हल्ली या स्थितीत आहे. सर्वांनी एकच परीक्षा दिली असल्या कारणानं त्याच्या जोडीला वकिलांना तो आपल्यापैकीच एक वाटत आहे. त्याच्या बुद्धिमत्तेच्या जोरानं हा सामान्य वर्गातून पुढं जात असल्यामुळं याच्या बरोबरीचे लोक द्वेषाने आणि मत्सरानं त्याला मागं ओढीत आहेत. धंद्यात नामांकित म्हणून प्रस्थापित झालेले थोडेसे लोकही नव्या उमेदवाराला आपल्या भाग्यशाली यशाचा सुखासुखी वाटेकरू होऊ देत नाहीत. तरुण बुद्धिमत्तेची, आत्मविश्वासाची उग्रता या जुन्या लोकांना उर्मटपणाची आणखी अहंपणाची वाटून ते त्याचा उपमर्द आणखी तिरस्कार करीत असतात. मागच्याला मागं ढकलून बरोबरीच्याला बाजूला सारून आणि पुढच्यांना पुढं ढकलून सुधाकर या वेळी जीवनकलहाच्या गदीतून रस्ता काढीत आहे. धंद्याच्या पटांगणात त्याचं कौतुक करणारा, त्याला धीर देणारा, त्याचं समाधान करणारा, आणि रागाच्या ऐन भरात त्याचा तोल सांभाळणारा कोणी तरी जिव्हाळ्याचा मनुष्य सध्या त्याच्या नेहमी जवळ असणं आवश्यक आहे. त्याच्या लहानपणापासून माझ्या पामरशक्तीप्रमाणं ही त्याची सेवा आजवर मी करीत आलो आहे. सिंधू, आज विलायतेला जाण्यापूर्वी- तसा तो तुझा प्राणच आहे- मी बोलून चालून एक परदेशी तिन्हाईत आहे- माझा पाठचा भाऊ आज मी तुझ्या हवाली केला आहे. सिंधू, त्याच्या अफाट बुद्धिमत्तेला पुरून उरण्याजोग्या कामगिरीमध्ये त्याला नेहमी गुंतवून ठेव. कधीकाळी त्याचा मनोभंग झाला तरच- चतुर मुली, तू सर्वगुणसंपन्न आहेस. तुमच्यासारखी अनुरूप वधूवरं संसाराच्या अशा सुखपूर्ण आरंभात पाहून कोणताही मनुष्य त्या सुखाचा चिरकाल लाभ व्हावा म्हणून तुमच्यासाठी परमेश्वराजवळ आशीर्वाद मागेल- मग मला तर जवळजवळ तुमचा अनुरूप योग घडून आणण्याचा प्रत्यक्ष मानच मिळाला आहे-

सुधाकर

: शाबास, रामलाल, तू आपल्या डॉक्टरांच्या जातीवर गेलास अखेर! माझ्या मनाला औषध काय चारायचं ते राहिल तिच्या लक्षात! असंच एकदा पथ्याचं सांगून टाक म्हणजे झालं! एकदा पढतमूर्ख म्हटल्यानं तुझं समाधान झालं नाही. भलतंच बोलून तिच्या मागं ही एक दुसरी काळजी उत्पन्न करून ठेवलीस? दोन वर्षांनी तू परत येईपर्यंत तुझ्याबद्दलची काळजी आणि माझ्याबद्दलची काळजी !

सिंधू : दोन वर्षे? इतके दिवस आणखी इतक्या लांब तू परदेशी जाऊन राहणार? आपलं म्हणायला ओळखीचं माणूससुद्धा कोणी नाही. त्यातून तुझी प्रकृती अशी झालेली!
(राग: जिल्हा-मांड; ताल- दादरा. चाल: हे मनमोहन सावरो.)
या जाळी चिंता मना। तयासि शांति येईना ॥ ध्रु. ॥
विरहा न दया। भेदीत हृदया ॥
मानी मुळी नच। सांत्वन मोहाना ॥ १ ॥

सुधाकर : आणि तो इथं राहिला, तर तू काय त्याला चिरंजीव करशील?

रामलाल : सुधा, तुला मनुष्यस्वभावाची- त्यातून स्त्रीस्वभावाची चांगलीशी कल्पना नाही. आपल्या प्रियजनाचं आपल्या नजरेआड बरंवाईट झालं, म्हणजे परक्या माणसाच्या हलगर्जीपणामुळं हे झालं असावं, अशी त्यांच्या मनात शेवटपर्यंत रुखरुख राहते. बायकांच्याच अंगी असलेल्या आपलेपणाच्या कळकळीनं बघायला कुणी असतं, तर हा प्रसंग टळला असता, असं प्रत्येक Fatal केसमध्ये त्यांना वाटत असतं.

(राग: तिलंग; ताल: पंजाबी. चाल: बसे किना वाट चालत.)

मृदुलताधाम जगि ललनाहृदय। सकलशुभनिलय।

धरित गुण ललित। मधुरता ॥ ध्रु. ॥

स्वार्थलव तया। कधी नच ठावा।

सतत असुगणित परहिता ॥ १ ॥

सुधाकर : सर्वांचं सर्वतोपरी रक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वसमर्थ परमेश्वरावर आहे. सिंधू, तो परमेश्वर अनुकूल असला म्हणजे हजारो कोसांवरच्या खवळलेल्या महासागरात सुद्धा तुझ्या प्रयत्नांवाचून रामलाल सुरक्षित राहील आणि प्रभूची कृपा एकदा फिरली म्हणजे तुझ्या डोळ्यांदेखत, इथल्या इथं, तुझं आटोकाट प्रयत्न चालू असता, महासागर नको, तलावसुद्धा नको, तो अतर्क्यसामर्थ्यवान् प्रभू मला एखाद्या लहानशा पेल्यातसुद्धा बुडवून टाकील! (तळीराम येतो.) कायरे? फैटणी आणल्यास का?

तळीराम : एव्हापासून फैटणी कशाला? जेवणं झाल्यावर इथल्या इथं आणता येतील.

सुधाकर : (घड्याळ पाहून) वेळ थोडा उरला आहे अगदी! सिंधू, लौकर पाट मांडण्याची व्यवस्था कर! तळीराम फैटणी दोनतीन आण! आपण सगळीच भाईला पोचवायला जाणार आहोत; सिंधू जा लौकर. (सिंधू व तळीराम जातात.) भाई, तू असा संचित का?

रामलाल : वैद्यविद्येचा अभ्यास पुरा करण्यासाठी मी आज हिंदुस्थानदेश सोडून युरोपात जाणार आहे. सुधाकर! मनुष्याच्या आयुष्यात जेव्हा जेव्हा एखादं मोठं स्थित्यंतर

होतं, तेव्हा तेव्हा गतकालाची स्मृती आणि भावी कालाची कल्पना यांच्या तर्कातीत संमिश्रणानं चित्तवृत्ती अगदी व्याकुळ होते. विद्यार्जनाचा समाप्तिकाल, विवाहाचा प्रसंग, रोजगाराची सुरुवात, जबाबदार वडील माणसांचा मृत्यू, या प्रसंगांनी ही स्थित्यंतरं प्रत्येकाच्या आयुष्यात घडून येत असतात. मला या वेळी आज नजरेपुढून जात असलेलं हिंदुस्थानचं दारिद्र्य आणि उद्या दिसणारं इंग्लंड देशाचं वैभव, दोन्ही दिसताहेत. अशा वेळी मनात कालवाकालव झाली, तर आश्चर्य ते कोणतं? उद्या मी माझ्या जन्मभूमीला अंतरणार! बापाच्या मिळकतीचा वारसा मुलांकडे जाताना वडील धाकट्याचा जसा विचार करतो, तसाच गुणांचा भेदाभेद करण्याची एकंदर जगाची प्रवृत्ती असते. लायकी-नालायकीचा प्रश्न फक्त जननी आणि जन्मभूमी यांच्या प्रेमाचा वारसा मिळवितानाच काय तो पुढे येत नाही. एक पुत्र बेचाळीस कुळं उद्धरणारा असतो, आणि एक पुत्र बेचाळीस कुळं बुडविणारा असतो. पण जन्मदात्रीकडे बोट करून दोघांनाही सारख्याच हक्कानं म्हणता येतं की, ही माझी! तीच गोष्ट जन्मभूमीची आहे! आणि म्हणूनच म्हटलं आहे की, “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी”. माझी आई वारली त्या वेळी मला जो तीव्र शोकावेग झाला; त्याचा आज मी पुन्हा अनुभव घेतो आहे-

(रागिणी: हंसकिंकिणी; ताल: झपताल. चाल: नैना सुराग सखि.)

माता वियोगि मज । लोटी दुज्याने ॥ ध्रु. ॥

क्रीडन मधुर तदंकी । लाभेल ना फिरुनि ।

शंका भेदोनि । सुखा ने ॥ १ ॥

या भूमीवर तुझा, माझा, त्याचा, याचा, कोणाचाही प्रेमाचा हक्क अगदी सारखा आहे. ऋषीश्वरांच्या यज्ञकर्माची योगभूमी, शिबिगौतमांसारख्या महात्म्यांची त्यागभूमी, प्रतापशाली वीरांची जी कर्मभूमी, युधिष्ठिर- अशोक यांसारख्या पुण्यश्लोकांची जी धर्मभूमी, तीच आपली ही जन्मभूमी! तिच्याकडे पाहून श्रीशिवछत्रपतींनी मागं जितक्या अधिकारानं म्हटलं असेल की, ही माझी जन्मभूमी- तिच्याकडे पाहून लोकमान्य टिळक जितक्या अधिकारानं आज म्हणत आहेत की, ही माझी जन्मभूमी- उद्या इंग्लंडहून परत आल्यावर तिच्याकडे पाहून माझ्यासारख्या पामरालाही तितक्याच अधिकारानं म्हणता येईल की, ही माझी जन्मभूमी!

(दोघे जातात.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ : तळीरामाचे घर. पात्रे : तळीराम व भगीरथ)

तळीराम : (दोन्ही पायात बाटली धरून ओणव्याने बूच काढीत आहे.) म्हणे दारू सुटत नाही! एकदा घेतली म्हणजे सुटत नाही म्हणे! अन् तेवढ्यानं दारू वाईट! सुटत नाही म्हणजे बिशाद काय? घ्या! (दोघे पितात.) भगीरथ, दारूबद्दल बडबडणारांपैकी पुष्कळांना दारू ही काय चीज आहे हेच मुळी माहीत नसतं! बरं, मी म्हणतो, सुटत नाही, असंच गृहीत धरून चाला की, खरंच दारू एकदा घेतली म्हणजे सुटत नाही! पण तेवढ्यानं दारू वाईट कशी ठरते? भगीरथ, तुम्ही विश्वविद्यालयाचे पदवीधर आहात. चार दिवस परीक्षा देऊन एकदाच पदवी मिळविता, आणि ती जन्माची चिकटते खरी! म्हणून कुणी पदव्या घ्यायचं टाकलं आहे का? तशीच बायको! एकदा नुसती माळ घातल्यानं उभा जन्म बायकोचा लबेदा बिलगतो ना? म्हणून बायका करायचं टाकलं का आहे? पदवी वाईट नाही, बायको वाईट नाही, मग दारूच तेवढी वाईट का?

भगीरथ : तळीराम, या तीन गोष्टींचं एवढं साम्य जमलं म्हणून सर्वांशी तुलना कशी होईल? पदवी आणखी बायको यांचे परिणाम असे वाईट होतात का?

तळीराम : यांचे परिणाम दारूपेक्षाही वाईट आहेत. असे कैक पदवीधर हात धरून मी दाखवून देईन की, पदवीचा नावापुरता पोकळ आधार नसता, तर त्यांना आपला मूर्खपणा जगापुढं मांडण्याची छातीच झाली नसती. दारूबाजाचं बरळणं दुसऱ्याला उमजत नाही हे खरं; पण पदवीधराची बाष्फळ बडबड तर त्याची त्यालासुद्धा कळत नाही! इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यामुळं आमच्या हतभागी देशात ज्या अनेक आपती आल्या, त्यात पदवी आणि प्रेम या अग्रगण्य आहेत. पाठशाळेत पाऊल टाकून पदवीचा वेळ लागण्याबरोबर मुलाला मतं आणि मिशा फुटू लागतात. मताच्या मंडपीवर मूर्खपणाला मनमोकळेपणानं मिरास मिळते आणखी मिशांचा मोर्चा आकड्यांच्या वळणावळणानं पोरीबाळींच्या प्रेमाकडे वळतो.

भगीरथ : उदात्त प्रेमाची तुम्ही विटंबनाच मांडली आहे म्हणायची!

तळीराम : भगीरथ, तुम्ही एक प्याला घ्या आणखी. म्हणजे तुमच्या जिभेवरून हे 'उदात्त' वगैरे शब्द धुवून जातील. प्रेम हे हास्यास्पद नाही वाटतं? अहो, काव्यात कमल, नाटकात सूड, कादंबरीत भुयार, मासिक पुस्तकांत खास अंक, वर्तमानपत्रांत खास बातमीदार, संसारात प्रेम, औद्योगिक चळवळीत सहकारिता, सुधारणेत देशभक्तीत स्वार्थत्याग आणि वेदान्तात परब्रह्म यांचा धुमाकूळ माजला नसता,

तर त्या त्या गोष्टींची थट्टा करायला जागाच उरली नसती.

भगीरथ : हे राहू द्या. प्रेमाचे परिणाम दारूपेक्षा वाईट कसे होतात ते सांगा पाहू! सुंदर स्त्रियांच्या प्रेमापुढं या मदिरेची काय किंमत आहे?

तळीराम : हं, प्रेमात काय जीव आहे? प्रेमापेक्षा मदिरा प्रत्येक बाबतीत श्रेष्ठ आहे. पाहा, प्रेमात राजासुद्धा अगदी गुलाम होतो, पण मदिरेत गुलामसुद्धा अगदी राजासारखा स्वतंत्र होतो. प्रेम भीक मागायला शिकवतं, तर मदिरेच्या उदारतेला मर्यादा नसते. प्रेमाखातर प्रणयिनीच्या लाथा खाव्या लागतात, तर मदिरेच्या जोरावर सगळ्या जगाला लाथ मारता येते. प्रेमापुढं काही सुचेनासं होतं, तर मदिरेपुढं कल्पनाशक्ती अनिवार वाढते. फार कशाला? प्रेमानं फार झालं तर एखादी मदिराक्षी मिळविता येईल, पण दारू पिऊन डोळे लाल झाले म्हणजे स्वतःलाच मदिराक्ष बनता येतं! बोला-

भगीरथ : खरं आहे. या गोष्टी नव्हत्या माझ्या लक्षात आल्या. आणखी प्रेमाच्या नादात सापडलं, म्हणजे रात्रीच्या रात्री झोपेवाचून काढाव्या लागतात आणि मदिरेपुढे रात्रीच काय, पण दिवससुद्धा झोपेत जातात. बरं, मदिरेचा नीतिमत्तेशी संबंध काय स्वरूपाचा वाटतो तुम्हाला?

तळीराम : मद्यपान नीतिमत्तेला फार पोषक आहे. ऐका कसं ते. मद्यपी कधी खोटं बोलत नाही. कारण खोटं रचून त्याला कधी सांगताच येत नाही! मद्यपी कधी कुणाची कुणाजवळ चहाडी करीत नाही. कारण, मागं कोण काय बोलला याची त्याला आठवण नसते! तो कधी कुणाचा विश्वासघात करीत नाही, कारण, त्याच्यावर कुणी विश्वासच ठेवीत नाही!

भगीरथ : बरं पुढं?

तळीराम : चोरीच्या बाबतीत तर तो बेटा अगदी अजाण असतो! एखादी लहानशी गोष्टसुद्धा त्याला दुसऱ्याजवळून चोरून ठेवता येत नाही- फट्दिसी तो ती बोलून टाकतो.

भगीरथ : खरंच, चोरून प्यालेली दारूसुद्धा त्याला जिरवता येत नाही.

तळीराम : अशी थट्टेवर गोष्ट नेऊ नका! एकदा आमच्या मद्यपानाच्या बैठकीत आमच्या एका मित्राला चोरी करायची इच्छा झाली. तेव्हा त्यानं मोठ्या शर्थीनं माझ्या बोटातली अंगठी पळविली; पण शेवटी दारूच्या धुंदीत त्यानं ती पुन्हा माझ्याजवळ ठेवावयाला दिली. मात्र हा माल चोरीचा आहे, कोणाला दाखवू नकोस, असं त्यानं मला गंभीरपणानं बजावलं!

भगीरथ : छान! यात दोषांनाही समाधान! फळ एकाला चोरी केल्याचं आणि दुसऱ्याला चोरी सापडल्याचं!

तळीराम : तेच तुमच्या प्रेमाच्या बाबतीत पाहा! कुणी कुणाचं मन चोरतो, तर कुणी चोरून भेटी घेतात! एकमेकांकडे पाहायचं ते सुद्धा चोरून! इथून तिथून सारा चोरांचा बाजार!

भगीरथ : प्रेमाचा पाशच तसा आहे. प्रेमानं दोन जिवांचा अगदी एकजीव होतो.

तळीराम : दोन जिवांचा एकजीव होत नाही, पण एका जोडप्याच्या दोन जिवांपासून दहा-पंधरा जिवांचं लटांबर मात्र उत्पन्न होतं! हिंदुस्थानच्या हवेत अब्बल आर्यांचा वंशवृक्ष तेहतीस कोटी फळांनी लादून निघाला, तो काही त्याच्या मुळाशी दारूचं शिंपणं झालं म्हणून नव्हे. प्रेमजलाच्या सिंचनानेच तो फोफावला आहे. तसं म्हणाल तर जीव कमी करण्याच्या बाबतीतसुद्धा मदिराच जास्त ठरेल. असं दोन जिवांचा एकजीव करण्यासारखं अर्धवट काम नाही करीत ती! मदिरेने आजपर्यंत असे कैक जीव अजिबात नाहीसे केले आहेत.

भगीरथ : मग प्रेमातुळं हल्ली जो प्रीतिविवाहाचा प्रघात पडतो आहे, त्याला तुम्ही प्रतिकूलच असाल?

तळीराम : रंगभूमीच्या आणखी प्रेक्षकांच्या मध्ये दिव्यांची एक धगधगीत अग्निरेषा असते. नाट्यसृष्टीची ही मर्यादा ओलांडून प्रीतिविवाह सत्यसृष्टीत उतरला, म्हणजे त्याचे पोरखेळ निम्मे दरानंसुद्धा पाहण्याच्या लायकीचे नसतात. लोक म्हणतात, नाटक हे संसाराचं चित्र आहे. पण मी म्हणतो की, हल्ली संसार हे नाटकाचं चित्र बनत चाललं आहे! प्रीतिविवाहाच्या पूर्वार्धाचा उत्तरार्धाशी काडीइतकाही संबंध नसतो; किंवा काडीइतकाच संबंध असतो. प्रीतिविवाह हा द्रंद्रसमास असून कविलामार्फत त्याचा विग्रह करून घ्यावा लागतो. लग्नाच्यापूर्वी प्रेमाची आपुकमापुकं हातात हात घालून भटकण्यासाठी जी तळमळत असतात, नुसती पायधूळ दृष्टीस पडण्यासाठी ज्या उत्कंठतेने एकमेकांच्या वाटेकडे डोळे लावून बसतात, तीच पुढं एकमेकांच्या डोळ्यात धूळ फेकण्यासाठी संधी पाहात असतात! चुंबनासाठी तोंडाला तोंड भिडवणारी जोडपी पुढं एकमेकांची तोंडं पाहताच चावू की गिळू, असं करायला लागतात. आणि दुसऱ्याच्या अधराचं आपल्या दातांनी खंडण करण्याचं पर्यवसान आपल्याच ठिकाणी दातओठ खाण्यात होत जातं.

भगीरथ : मला वाटतं एकंदर सुधारणेच्या बाबतीत तुमचं मन बरंच कलुषित आहे. जुन्या थाटाच्या लग्नांना तुमचा तितका विरोध नसेल?

तळीराम : अलीकडे त्याही गोष्टीच्या विरुद्ध माझं मन होत चाललं आहे. पुढले सात जन्म सलोख्यानं काढण्यासाठी एकमेकांसमोर आणलेली वधुवरं अनुभवांती असं वाटायला लावतात की, मागल्या सात जन्मांचं वैर साधण्यासाठी ही एकमेकांच्या समोर आलेली आहेत. बालबोध थाटाच्या लग्नाच्या बारशाला जशी

भटाभिक्षुकांची जरूरी असते, तशी अलीकडे त्यांच्या उत्तरक्रियेला वकील-मुनसफांची जरूर भासू लागली आहे. आम्ही अलीकडे नेहमी पाहतो, नवरा-बायकोच्या बेबनावाचे खटले प्रमाणाबाहेर वाढत चालले आहेत. बोहल्यावर नवराबायकोभोवती भटाभिक्षुकांनी गुंडाळलेल्या सुताच्या गुंतागुंतीसुद्धा दिवाणी दरबारात उकलाव्या लागतात आणि धर्माच्या मंत्र्यांनी केलेली पातकं कायद्याच्या कलमांनी निस्तरावी लागतात. एकंदरीतच बघा. स्वतःच्या बायकोकडे पाहण्याची नवऱ्याची नजर इतकी फिरली आहेशी दिसते की, आता परस्त्रीकडेसुद्धा स्वतःच्या स्त्रीच्या दृष्टीनंच पाहणाराला देखील पुण्यश्लोक म्हणण्याची पाळी येत चालली आहे आणि परस्त्रीच्या ऐवजी स्वस्त्रीच मातेसमान होत चालली आहे!

भगीरथ : तुम्ही केवळ थट्टेनंच बोलत आहात म्हणून तुम्हाला तितक्या तीव्रतेनं उत्तर देण्याची गरज नाही. बाकी खरं म्हटलं तर तसल्या दुनियेत ही जी हल्ली बेदिली दिसून येऊ लागली आहे तिच्याबद्दल वाडवडिलांना जबाबदार धरलं पाहिजे. बदलत्या परिस्थितीचा लग्नसंबंधांतून मुळीच विचार न करण्याचा आमच्या वडील पिढीचा कृतनिश्चय दिसतो.

तळीराम : ते काही म्हणा, बाकी लग्नाच्या बाबतीतला एकंदर बोजवारा पाहून शेवटी असं वाटायला लागतं की, संसारमार्गावरच्या प्रवाशानं लग्नाची बोजड बेडी पायात अडकवून घेण्यापेक्षा एखाद्या सार्वजनिक मार्गाला लागवणं हे बरं.

भगीरथ : वा! वेश्यागमनाइतकी अनीति दुसरी कोणती असेल असं मला वाटत नाही.

तळीराम : तुम्ही अजून अजाण आहात. अहो, असल्या बाहेरख्याली संबंधांत पोराबाळाच्या खिल्लाराशी नुसता नावापुरतासुद्धा संबंध ठेवायचं कारण नाही. शिवाय बेइमानी दिसलीच तर बाहेरच्या रस्त्याकडे बोट करायला मोकळाच. मायबाप सरकारांनी बाहेरच्या बायकांच्या पोटापाण्याकडे अजून आपली कायदेशीर कृपादृष्टी वळविली नाही. बदचाल दिसली तरी तिची हकालपट्टी करताना पोटगी खर्चाचा तिला अहेर करण्याचं कारण नसतं.

भगीरथ : जाऊ द्या! चार घटक मजेनं जगण्यासाठी जगायचं, तिथं ही असली किळसवाणी कटकट कशाला हवी? मी मद्यपानाच्या विरुद्ध बोलतो असं नाही. पण दारूमुळं मनुष्याची कर्तबगारी कमी होते, हे तर खरं आहे ना?

तळीराम : हा प्रश्न साहेब लोकांना विचारा. कोट्यानकोटी अस्सल आर्यांची कर्तबगारी कारकुनी पेशानं साहेबांच्या भेटीसाठी बंगल्याबाहेर उभी आहे व बंगल्याच्या आत पेल्यावर पेले घेणाऱ्या कामामुळं सत्ताधारी साहेबांना बाहेर येण्याची फुरसत नाही! भगीरथ, असले वेडेवाकडे प्रश्न विचारता याचं कारण एवढंच की, मद्यापासून तुम्ही हात राखून काम चालविलं आहे. तुम्ही आता काही तितके नवीन नाही. हे

बघा, भगीरथ, या घरी नवशिक्याला स्वतःच्या अब्रूबद्दल भिण्याचं काही कारण नाही. नवीन घेणाऱ्याच्या अब्रूला आम्ही चारसहा महिने जपत असतो.

भगीरथ : आणि पुढे मग?

तळीराम : पुढं मग ज्याचा त्यालाच अब्रूबद्दल विधिनिषेध वाटत नाही.

भगीरथ : तळीराम, अब्रू, कीर्ती यांसारख्या गोष्टींची मला मुळीच चाड नाही. ज्यानं साऱ्या जगाचा जितेपणीच कायमचा निरोप घेतला, त्याला या असल्या गोष्टींची काय पर्वा वाटणार? भर चौकात जाऊन पीत बसायला मला सांगितलं, तरीसुद्धा माझी तयारी आहे.

तळीराम : शाबास भगीरथ, तुमच्यासारखी उत्साही माणसं मिळाली पाहिजेत. ही मोकळेपणानं खाण्यापिण्याची अडचण कायमची दूर करण्याकरता आम्ही आता लवकरच मद्यपानाची संस्था काढणार आहोत. मद्यपान हे बहुतांशी हलक्या लोकांच्या हाती गेल्यामुळं संभावित समाजाकडून दारूची जी हेटाळणी होते, ती बंद व्हावी, मद्यपानाच्या व्यसनाला सभ्य स्वरूप यावं, हाच या मंडळींचा मुख्य उद्देश आहे. सर्व धर्मांचे, सर्व पंथांचे, सर्व जातींचे- पोटजातींचे दारू पिणारे लोक यात सामील असल्यामुळे त्याला आम्ही 'आर्यमदिरामंडळ' हे नाव दिले आहे. त्याचे सर्व उद्देश विस्तारानं प्रसिद्ध करून टोलेजंग पायावर लवकरच त्याची उभारणी करावयाची आहे. योग्य वेळी मी तुम्हाला सांगेनच.

भगीरथ : बरं तळीराम, वेळ बराच झाला असं वाटतं, जातो मी आता.

तळीराम : हे एवढं उरलं आहे, तेवढं उरकून टाका आणि मग चला.

भगीरथ : वाटेनं जाताना या वासानं कारणाशिवाय घोटाळा होतो.

तळीराम : थांबा, एक मंत्र सांगून ठेवतो. अगं ए, जरा बाहेर ये पाहू

(गीता येते.)

गीता : (स्वगत) आज माझ्या नावानं 'गीते' म्हणून काही हाक मारली नाही. अजून रागरंग नीटसा जमला नाही वाटतं!

तळीराम : गीते, यांना थोडी बडीशेप आणून दे पाहू! भगीरथ, तोंडाचा वास मारायला हे अगदी रामबाण औषध आहे. (गीता जाते.) मग काय? 'आर्यमदिरामंडळ'ला तुम्ही पाठिंबा देणार ना? आम्हाला सर्व लोकांची मदत पाहिजे आहे.

भगीरथ : या संसारात मला पाशबंध असा राहिलाच नाही.

(गीता येते. तळीराम तिजजवळून बडीशेप घेऊन भगीरथाला देतो; भगीरथ जातो.)

- गीता** : आज रावसाहेबांच्याकडे गेला होता का? बाईसाहेबांचे भाऊ ते पद्माकरदादा त्यांना न्यायला आले आहेत माहेरी. बाईसाहेबांच्या बरोबर शरदिनीबाईही जाणार आहेत.
- तळीराम** : त्या जाणार आहेत उद्या, आणि आज कशाला उगीच गडबड? बरं, उद्यापरवा क्लबची स्थापना करायची आहे, त्यासाठी शक्य तितकी वर्गणी मला भरायची आहे; तर घरात काही आहे का?
- गीता** : घरात आता तुम्ही नी मी, दोघं बाकी आहेत! दागदागिने, सामानसुमान मावत नव्हतं घरात! सोन्याच्या राशी रचून वडिलांनी घराची सोन्याची लंका करून ठेविली होती; पण तुमच्या आशीर्वादानं सावकारांनी भरल्या घरात रामराज्य लुटलं! ते मेलं असो, पण मी म्हणते सगळं सगळं सामान कसं विकलंत?
- तळीराम** : त्यात काय अवघड होतं एवढं! निम्मं सामान विकलं म्हणून गरीब होत चाललो, आणि पुढं गरीब होत चाललो म्हणून बाकीचं निम्मं सामान विकलं!
- गीता** : चांगला लिहा-वाचायचा नाद होता; पण सारी पुस्तकंसुद्धा विकलीत!
- तळीराम** : तुला दूरदर्शित्व नाही! हल्लीचं युग विद्यादानाचं आहे, समजलीस? दुष्काळाच्या दिवसांत दानशूर श्रीमंत बाजारभावानं दाणागोटा खरेदी करून गोरगरिबांना स्वस्त्या भावानं विकून टाकतात, त्याबद्दल नाही कुठं हाकाटी होत? त्याचप्रमाणे भरकिमतीला घेतलेली पुस्तकं गरजवंत वाचकांना पडत्या भावानं देणं, याला वाईट कोण म्हणेल? विद्यार्थ्यांना निम्मं दरानं नाटकाला सोडण्यापेक्षा निम्मं दरानं पुस्तकं देणं हेच पुण्याईचं आहे, समजलीस?
- गीता** : तोंडावर तर सरस्वती बसली आहे तुमच्या! तसबिरासुद्धा घरात ठेवल्या नाहीत. अहो, जन्मदात्या वडिलांची तसबीर, पण तीसुद्धा चार आण्याला विकलीत!
- तळीराम** : मग यात वडिलांचा नावलौकिक वाढला की कमी झाला? अगं, आजकाल बाजारात शिवाजी, बाजीरावांसारख्या महात्म्यांच्या, फार काय, देवादिकांच्यासुद्धा तसबिरा दोन आण्याला मिळतात. त्याच्यापेक्षा आमचे वडील जास्त होते वाटतं?
- गीता** : माणसाच्या जन्माला आपले आले आहात एवढंच! सकाळी उठून तुमचं तोंडसुद्धा बघू नये कोणी!
- तळीराम** : हा, तोंड जास्त चालायला लागलं बरं-
- गीता** : हो बरं! पुष्कळ भीडमुर्वत धरली तुमची! वाघ म्हटलं तरी खातो आणि वाघोबा म्हटलं तरी खातोच! अशी मी बोलणारच! करून करून करणार तरी काय तुम्ही?

तळीराम : काय करणार? मजजवळ अशी उधारीची बात नाही! तोंडाला तोंड दिलंस तर तिथल्यातिथं एका तोंडाची दोन तोंडं करून देऊन दामदुपटीनं उसनं फेडीन! आवांतर वाटाघाट ठेव बाजूला आणि चुकूनमाकून एखादा दागिना राहिला असेल तो ठेव आणून पुढं-

गीता : हे एवढं एक मणिमंगळसूत्र राहिलं आहे!

तळीराम : मग तेच दे इकडे. एकट्यादुकट्या दागिन्याची मिरवणूक काढली म्हणजे आपल्या गरिबीबरोबरच मनाचा हलकेपणाही लोकांच्या नजरेला येतो. सर्वांग सजलेल्या श्रीमंतांच्या ठिकाणी एखाद्या दागिन्याची उणीव चंद्राच्या कलंकाप्रमाणे शोभिवंत दिसते. पण उघड्याबागड्या गरिबांना एकच दागिना घातला म्हणजे तो काळ्या कुळकुळीत अंगावरील पांढऱ्या कोडासारखा किळसवाणा दिसतो. हे लक्ष्मीचं असलं कोडकौतुक करण्यात काय अर्थ आहे? आण ते मंगळसूत्र इकडे.

गीता : अहो, चारचौघांची, देवाधर्माची, काही तरी चाड ठेवा! तुमच्या नावानं म्हणूनचना हे मंगळसूत्र गळ्याशी बांधायचं ते?

तळीराम : सौभाग्यचिन्हासाठी सोन्याचे मणी काही लागत नाहीत. पोत गळ्यात असली म्हणजे झालं! सौभाग्या, तुझ्या सौभाग्याला मी धक्का लावतो आहे! पोत मागितली? बरं दोर मागितला? तेवढे मणी कुरतडून नेतो म्हणजे झालं! बायकांच्या मंगळसूत्राचा मणी म्हणजे काही जानव्याची ब्रह्मगाठ नव्हे की ती गळ्यात असलीच पाहिजे अगदी!

गीता : हो एवढं बरीक खरं. तितकं कुठं आहे बायकांचं दैव! जानव्याची ब्रह्मगाठ दाखविली म्हणजे तुमच्यासारखे ब्रह्मराक्षस मानगूट सोडून पळत सुटतात.

तळीराम : हो, बरोबर आहे! मंगळसूत्राचा सोन्याचा मणी दाखविला म्हणजे तोच ब्रह्मराक्षस अशी मानगूट धरतो.

(तळीराम मान धरतो व मणी काढू लागतो.)

गीता : देवा! धाव रे धाव!

तळीराम : नवराबायकोच्या एकांतात येण्याची देवाचीसुद्धा ताकद नाही!

(मंगळसूत्र तोडून मणी काढू लागतो, गीता रडू लागते.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: सुधाकराचे घर. पात्रे: सुधाकर, पद्माकर, सिंधू आणि शरद.)

- सिंधू** : (राग- मांड-गर्भा; ताल- दादरा. चाल- गोकुलमा लई.)
मानस का बधिरावे हे? । बघतसे खिन्न जगता ॥ धू. ॥
गृहशुंखला या । दृढ बद्ध पाया । बल ना भेद तथा होता ॥ १ ॥
पद्माकरदादा, अजून माझं मन निघायला घेत नाही.
- पद्माकर** : सिंधूताई, अगदी नाइलाज झाल्यावाचून मी तरी इतका आग्रह धरला असता का?
बाबांनी- स्वतः श्रीमंतांनीसुद्धा, इंदिराबाईंना पुष्कळ सांगून पाहिलं; पण पोरीच्या
जातीपुढं इलाज चालेना! दादासाहेब, तुमच्या लग्नात तुम्ही पाहिलंच असेल,
श्रीमंतांच्या आणखी आमच्या घराचा ऋणानुबंध किती आहे तो! इंदिराबाई म्हणजे
संस्थानिकांची मुलगी, त्यातून एकुलती एक, पोरवय आणि नव्यानं सासरी जायला
निघालेली. आमची सिंधूताई म्हणजे तिची जिवाभावाची सोबतीण. तेव्हा घेतला
हट्ट, की सिंधूताईच पाठराखणी पाहिजे म्हणून! दादासाहेब, एक म्हण आहे,
राजहट्ट, बालहट्ट आणि स्त्रीहट्ट, विधात्यालासुद्धा पुरवावे लागतात, मग यांचा
तिहेरी जोर एकवटल्यावर आपल्यासारख्यांची त्रेधा उडाली तर नवल काय?
हा, सिंधूताईला लवकर परत पाठवावयाचं मात्र माझ्याकडे लागलं; शिवाय तिच्या
वाढत्या जिवाची दगदग सोसायला आमची श्रीमंती तरी कुठं वर आली आहे?
शरदिनीबाई, तुमचा ठरलाना विचार यावयाचा?
- शरद** : दादा-वहिनी काय ठरवतील ते खरं! दादा, जाऊ ना मी वहिनीच्याबरोबर?
- सिंधू** : वन्संना एकट्यांना इथं ठेवून कसं चालेल? घरात बायकोमाणूस कुणी नाही. बरं,
दिवसभर कोर्टात असावं लागणार. शिवाय भाई म्हणावा तोही इथं नाही.
- सुधाकर** : शरदला न्यायलाच पाहिजे. पण भाऊसाहेब, अगदी आजच निघालं पाहिजे का?
- पद्माकर** : तुम्ही राहा म्हणावं, आणि मी जातो म्हणावं, अशातलं आपलं काही नातं नाही.
पण आम्ही गिरण्यांचे मालक म्हणजे लोकांना बाहेरून दिसायला सुखी असतो;
पण खरं म्हटलं तर गिरणीचा मालक म्हणजे हजार यंत्रांतलं एक यंत्र असतो.
ठरलेली चक्रं घेणं त्याला कधी चुकत नाही. म्हणून म्हणतो मला आजच्या आज
निरोप द्या.
- सुधाकर** : नाही, म्हटलं राहिला असता, तर तेवढेच चार दिवस बोलण्या-चालण्यात गमतीनं

गेले असते. भाई गेल्यापासून मोकळेपणानं चार शब्द बोलण्याचं समाधानच नाहीसं झालं आहे.

(राग: देस-खमाज; ताल: त्रिवट. चाल- हा समजपिया मान मोरे.)

हे हृदय सुख-विमुख होई। मन खिन्न सतत,

भ्रमणनिरत शांती नाही ॥ ध्रु. ॥

श्वसन मित्र जणु, दुरी तो होता।

देही कसे चैतन्य राही ॥ १ ॥

पदमाकर : काय करावं? अगदी इलाज नाही. शिवाय आमच्याशी बोलण्यानं तुम्हाला काय समाधान होणार? दादासाहेब, केवळ भाईची कृपा म्हणून तुमच्यासारख्या विद्वद्रत्नाचा आम्हाला लाभ झाला. आमची सिंधूताई मोठी भाग्याची! दादासाहेब, तुमच्याबद्दल चारचौघांना सांगताना दुनिया अगदी तुच्छ वाटते. तुमच्याशी बरोबरीनं बोलायची आमच्यासारख्या सजलेल्या मजुरांची लायकी तरी आहे का? खरं म्हणाल तर तुमच्याशी बोलताना माझा जीव अगदी खालवर होत असतो. जरा चुकून एखादा शब्द पडला तर तुमच्या मनाला आमचा रांगडी धक्का लागेल अशी भीती वाटते. बिरबलानं वाघासमोर बांधलेल्या अजापुत्राप्रमाणं मी तुमच्यासमोर अगदी धास्तावल्यासारखा बसलेला असतो. म्हणून तुम्हाला आपलं हात जोडून सांगणं आहे, की आमची आजच रवानगी करा.

सुधाकर : बरं आहे! सिंधू, गीता आहे ना घरात? तिला सांग तळीरामाला बोलावयाला, म्हणजे तो करील व्यवस्था.

पदमाकर : तळीराम म्हणजे तुमचा तो कारकूनच का?

सुधाकर : मनुष्य मोठा चलाख, हुषार आणि जिवाला जीव देणारा आहे.

सिंधू : आणि गीताबाई तर घरच्या माणसाच्या पलीकडे!

पदमाकर : ताई, आता असा बोलण्यात वेळ गमवून कसं चालेल?

सुधाकर : खरंच, राणीसाहेबांच्या जवळून घराचा चार्ज अजून घ्यावयाचा आहे. एकदोन नाही, पण निदान चार महिने तरी मला या बदलीवर राहावं लागणार! कारण हक्काची रजा तुंबता तुंबता जितक्या दिवसांची, तितक्या महिन्यांची-

सिंधू : दादा येवो, बाबा येवोत, मूळस्वभाव जाईना!

सुधाकर : बरं चला-

सिंधू : हो, पण भाईनं सांगितलेलं लक्षात आहे ना? माझ्या जिवाला नाही तर अगदी

टांगल्यासारखं होईल. इथं एकटं राहायचं-

सुधाकर : मग एखाद्या बोर्डिंगात ठेवतेस मला? तो रामलाल आहे शहाणा आणि तू आहेस दीडशहाणी! सिंधू, या जगात तुझ्याखेरीज अशी एकही गोष्ट नाही की, जिचा म्हणून या सुधाकराला मोह पडेल-

(राग- बेहाग; ताल- त्रिवट. चाल- टेर सुनीपाये.)

वेध तुझा लागे सतत मनी। वसतिच केली नामे वदनी ॥ ध्रु. ॥

जगत् सकल सखी भासत त्वन्मय। मधुर रूप तव खेळे नयनी ॥ १ ॥

(सर्व जातात.)

प्रवेश चवथा

(स्थळ : आर्यमदिरामंडळ. पात्रे: शास्त्री, खुदाबक्ष, मन्याबापू मवाळ, जनुभाऊ जहाल, सोन्याबापू सुधारक, यल्लप्पा, मगन, रावसाहेब, दादासाहेब, भाऊसाहेब वगैरे मंडळी. तळीराम प्रवेश करतो.)

- शास्त्री** : शाबास तळीराम, किती उशीर केलास यायला? खरं म्हटलं म्हणजे, तू तर सर्वांच्या आधी यायला पाहिजे होतंस. आज आपलं मंडळ स्थापन करण्याचा दिवस. तुझ्या हातून असा विलंब झाला तरी कसा?
- तळीराम** : शास्त्रीबुवा, आज विलंब व्हायला तसंच कारण झालं; आज एक इतकी वाईट गोष्ट झाली की विचारू नका!
- खुदाबक्ष** : मग विचारल्यावाचून सांग!
- तळीराम** : खुदाबक्ष, खरोखरीच ही थट्टेची गोष्ट नव्हे! आज आमच्या दादासाहेबांची सनद मुन्सफांनी सहा महिने रद्द केली.
- शास्त्री** : दादासाहेब म्हणजे आपले सुधाकरपंत?
- तळीराम** : हो!
- मन्याबापू** : सुधाकर इतका शहाणा, सालस, असे असून असं त्याच्याकडून कारण कसं मिळालं?
- तळीराम** : मन्याबापू, तसे दादासाहेब तुम्ही म्हणता त्यापेक्षाही चांगलेच आहेत. पण त्यांचा स्वभाव फारच तापट आहे.

- शास्त्री** : तरण्या रक्ताला इतकी उसळी असायचीच.
- तळीराम** : ते खंरच; पण अलीकडे दादासाहेबांना शत्रूच फार होत चालले आहेत.
- जनूभाऊ** : कारण?
- तळीराम** : अहो, एखाद्याचं नव्यानं नाव होऊ लागलं म्हणजे सारा गाव त्याच्या वाईटावर असतो. आमच्या दादासाहेबांचं बरं इथं कोणालाही बघवत नाही. चारचौघांनी चहूकडून चाव चाव केल्यामुळं ते अगदी चिडल्यासारखे झालेले.
- जनूभाऊ** : मग मुन्सफांनी मुद्दाम असं केलं म्हणतोस?
- तळीराम** : छे: छे:, मुन्सफांची तर मुळीच चूक नाही! असं कोण कुणाचं बोलणं सहन करून घेणार? झालं काय- कुठल्याशा मुद्द्यावर यांचं म्हणणं मुन्सफांना पटेना; दादासाहेबांनी नीट समजावून द्यायला पाहिजे होतं; पण नव्या दमात एवढा पोच कुठून राहणार? हे रागारागानं बोलू लागले. चारचौघांनी हसून हेटाळणी करायला सुरुवात केली. झालं, दादासाहेबांचा सुमार सुटला, अन् मुन्सफाला होय नव्हे वाटेल ते बोलू लागले. तेव्हा मुन्सफांना असं करणं भाग आलं. तरी बरं म्हातारा पुष्कळ पोक्त, म्हणून सहा महिन्यांच्या मुदतीपुरतीच त्यानं सनद रद्द केली; दुसरा कोणी- अहो, मी असतो तरीसुद्धा जन्माचं संसारातून उठविलं असतं! हा एवढा प्रकार झाल्यावर मग काय? ज्यानं त्यानं दादासाहेबांची तोंडावर हेटाळणी करायला सुरुवात केली. त्या बिचाऱ्याला मरणापेक्षा अपेश खोटं असं होऊन गेलं! शेवटी कसं तरी घरी आणून पोचविलं त्यांना; आणखी तडक इकडे निघून आलो. म्हणून वेळ लागला.
- शास्त्री** : अरे अरे, फार वाईट गोष्ट झाली. बरं, आधीच उशीर झालेला आहे; आता आणखी वेळ नको. करा कामाला सुरुवात. नाव काय ठेवायचं?
- खुदाबक्ष** : हे बघा, कामाला आणखी बैठकीला एकदम सुरुवात होऊ द्या.
- तळीराम** : ही मी काही टाचणं करून आणली आहेत. ती वाचून दाखवितो म्हणजे झालं. या संस्थेचं नाव 'आर्यमदिरामंडळ' असं ठेवावं.
- भगीरथ** : आर्यमदिरामंडळ? 'आर्य' शब्दाचा जरा दुरुपयोग नाही का हा? दारूसारख्या निंद्य गोष्टीशी एवढा प्रौढ शब्द जोडणं-
- तळीराम** : हीच समजूत घालविण्याकरिता ही संस्था काढायची आहे. मद्यपानाच्या व्यसनाला सभ्य स्वरूप यावं हाच आमचा खटाटोप आहे. इतर बाबतींमध्ये ज्या शब्दाचा उपयोग होतो, तेच शब्द दारूच्या बाबतीत रूळवून टाकले म्हणजे झालं.

भगीरथ : नुसत्या शब्दाशी अशी सलगी केल्यानं मद्यपानाला महत्त्व कसं येणार? मोठमोठाल्या पवित्र गोष्टींच्यासाठीच शोभणारे शब्द असल्या भलत्या गोष्टीत वापरल्यानं त्या गोष्टीची पवित्रता थोडीच कमी होणार आहे! शिमग्यातल्या शिब्यांनी थोरामोठ्यांची किंमत कमी होत नाही आणि चोरापोरांची किंमत वाढत नाही. बाजारबसव्यांनी साळसूदपणा पत्करला म्हणून पतिव्रतेची पुण्याई कधी ढळते का?

तळीराम : भगीरथ, तुम्ही अगदी अजाण आहात! दारूकडेच इतका वाईटपणा का यावा हो? आम्ही दारू पिणारांनीच आपण होऊन आमचा कमीपणा कबूल करायला सुरुवात केली आहे. विडीचा धूर सोडणाऱ्यांना काही पातक नाही. भर सभेत रंगलेलं थोबाड कुणी रंगवून काढीत नाही; आणि एखाद्याच्या तोंडाला दारूचा वास आल्याबरोबर लोक लागलीच नाक मुरडायला लागतात. का हो असं? तसा कोणी नेटाचा प्रयत्नच केला नाही. साहेबलोकांत आज काय चाल आहे? समजा, हीच आपली भाऊसाहेब, बापूसाहेब यांच्यासारखी मोठाली माणसं उद्या मनमोकळ्या धिटार्ईनं, भरदिवसा दारू पिऊन व्याख्यानांतून किंवा सभांतून मिरवू लागली, सरकारदरबारातून वावरू लागली, म्हणजे चोहोकडे हाच शिरस्ता पडत जाईल. दिवसेंदिवस चहाप्रमाणे दारूचंही काहीच वाटेनासं होणार आहे! म्हणून म्हणतो की, 'आर्यमदिरामंडळ' हेच नाव उत्तम आहे.

खुदाबक्ष : शाबास तळीराम, तू एक और मनुष्य आहेस.

शास्त्री : हं, पुढे चला.

तळीराम : आता मंडळाचे उद्देश थोडक्यात म्हणजे असे की, मंडळाचा प्रत्येक सभासद रोज दारू पिणारा पाहिजे. आपण दारू पितो हे प्रत्येकानं चारचौघात बोलून दाखवलं पाहिजे. अहोरात्र मंडळात खाण्यापिण्याची सोय तयार ठेवायची. मांसाहाराला ही सभा उत्तेजन देत आहे.

मगन : पण देशी दारू प्यायला हरकत नाही ना?

खुदाबक्ष : हा गुजराथी कंगाल मोठा कंजूष आहे.

मन्याबापू : खांसाहेब, असं का म्हणता? सर्वांचीही सोय झाली पाहिजे.

जनुभाऊ : बरोबर आहे, गोरगरिबानं काय करावं? दारिद्र्याच्या प्रसंगी स्वदेशीकडे साहजिकच सर्वांचं लक्ष लागतं.

तळीराम : झालं, अवांतर काही गोष्टी आहेत. साडेआठ एकदा वाजून गेले म्हणजे गरजवंताला स्टेशनावर रात्री अपरात्री धावावं लागतं.

- सोन्याबापू** : आणि तीसुद्धा सगळ्याच स्टेशनवरून सोय असतेच असं नाही. शाळूच्या शेतात तुरीची पेरणी करावी तशी अधूनमधून काही स्टेशनं सोयीची आहेत. दारूची मेल प्रत्येक स्टेशनवर थांबत नाही.
- मगन** : आणि शिवाय मेलगाडीप्रमाणं दर भारी! अडल्या वेळी भलत्या भावानं घ्यावी लागते.
- तळीराम** : म्हणून हे मंडळ सरकारला सारख्या विनवण्या करीत राहणार की, हा साडेआठाचा कायदा मोडून सर्रास दुकान अहोरात्र उघडी ठेवावी.
- शास्त्री** : तसंच मी म्हणतो, दुकानाला परवान्याची आडकाठी का असावी?
- भाऊसाहेब** : मंडळी, काय सांगावं! आम्ही तिकडे गोव्याला गेलो होतो, तिथं वाण्याच्या दुकानी, कापडवाल्याच्या दुकानी हे खातं असायचंच.
- बापूसाहेब** : पोर्तुगीज सरकारचं एकंदरीनं धोरणच उदार!
- तळीराम** : हळूहळू मंडळ या साऱ्या गोष्टी घडवून आणणार. अहो, माझ्या डोक्यात अजून फार कल्पना आहेत. आमच्या भगीरथांसारख्या नवशिक्यांना वासाचा मोठा बारू वाटतो. तेव्हा बिनधुराची लढाईची दारू निघाली आहे, तशी बिनवासाची प्यायची दारू शोधून काढण्यासाठी मंडळातर्फे शिष्यवृत्त्या देऊन परदेशात विद्यार्थीसुद्धा पाठवून द्यावयाचे म्हणतो मी. तसंच प्रत्येक सभासदानं नवीन सभासद मिळवून मद्यपानाचा प्रसार जारीनं सुरू केला पाहिजे.
- शास्त्री** : हो, हो, फारच महत्वाचं कलम आहे. कारण अलीकडे पाहावं तो सगळ्या समाजात, एकंदरीनंच व्यसन सोडण्याचं खूळ सुरू झालं आहे. अमका म्हणतो आजपासून चहा सोडला, तमक्यानं विडासुद्धा खायचा नाही असाच विडा उचलला; या प्रकाराला आपण आळा घातला पाहिजे.
- तळीराम** : आता वेळ फार झाला आहे. म्हणून चिटणीस, खजीनदार वगैरे निवडणं पुढच्या बैठकीवर टाकू. आत खाण्यापिण्याची तयारी झाली आहे. हो, खांसाहेब, तुमचा दो हुसेन भट्यारी आणणार होता ना तुम्ही?
- शास्त्री** : खरं आहे बुवा! सूपशास्त्रात असा सांप्रदायिक मनुष्यच पाहिजे. 'तुका म्हणे येथे पाहिजे जातीचे!'
- खुदाबक्ष** : ठीक आहे, सर्वांना ही योजना पसंत असल्यास हात वरती करावे.

(सर्व हात वरती करतात.)

शास्त्री : सर्व एका हातावर तयार आहेत.
तळीराम : सर्व?
सगळेजण : सर्व!

(पडदा पडतो.)

प्रवेश पाचवा

(स्थळ : सुधाकराचे घर. पात्रे: सुधाकर व तळीराम.)

सुधाकर : (स्वगत) चोवीस तास झाले, मस्तकावर नुसते घणाचे घाव बसताहेत! काही सुचत नाही, काही नाही.
(राग- तिलंग; ताल-आडा-चौताल. चाल- रघुबिरके चरन.)
जड बधिर हृदय शिर, भयकर मतिसंकर।
तनुदहनहि खर ॥ ध्रु. ॥
नारकहुताशन। दाह का घोर।
जळी वा प्रलयकर-। रविकिरणनिकर ॥ १ ॥
(मेजावर डोके ठेवून पडतो.)

तळीराम : (येऊन) दादासाहेब!

सुधाकर : तळीराम, मला काही सुचेनासं झालं आहे.

तळीराम : दादासाहेब, अशा आपत्ती या संसारात यायच्याच!

सुधाकर : तळीराम, अशा आपत्तींची मी पर्वा करतो असं का तुला वाटतं! मला ही अपमानाची आपत्ती सहन होत नाही! हलकटांनी हेटाळणी करावी, लब्धप्रतिष्ठितांनी छी: थू करावी, आपल्या वैऱ्यांनी समाधानानं हसावं! तळीराम, माँ कुबेराची संपत्ती लाथेनं झुगारून दिली असती, आणखी पुन्हा हातानं ओढून आणली असती! पण या अपमानाच्या जाचण्या सहन होत नाहीत.

तळीराम : उद्या चार दिवसांनी या गोष्टीचा विसर पडून-

सुधाकर : विसर? ती गोष्टच विसर! प्राण जाईपर्यंत या सर्पदंशाच्या वेदना चालू राहाणार! नाही रे ... नुसती आग भडकून तळमळ चालली आहे! आत्महत्या ही नामर्दपणाची गोष्ट म्हणून म्हणतात... शिवाय आत्महत्येनं मी देहरूपानं सिंधूला

अंतरेन ... तिच्या त्या दुःखाची कल्पना तर ... तळीराम शरीराचा नाश केल्यावाचून मरणाची जोड देणारं एखादं विष नाही का?

तळीराम : असं विष नाही, पण असं एक अमृत मात्र आहे! दादासाहेब, मी तेवढ्यासाठीच आलो आहे. तुम्ही चारचौघांच्या समजूती उराशी धरून बसणारे नाही आहात- स्वतंत्र बाण्याचे आहात! नुसत्या बोभाट्यानं तुम्ही भिणार नाही, म्हणून तुमच्याशी बोलण्याचा मी धीर करतो. या तुमच्या दुःखाचा थोडा तरी विसर पडावा अशी तुमची इच्छा असेल तर त्याला इलाज आहे! तुम्ही रागावणार नाही? सांगू मी तो इलाज?

सुधाकर : सांग, काय वाटेल तो इलाज सांग!

तळीराम : तुम्ही थोडी दारू घेऊन स्वस्थ पडून राहा.

सुधाकर : काय दारू? तळीराम-

तळीराम : हो दारूच! इतकं दचकण्या काही कारण नाही! व्यसन म्हणून दारू अति भयंकर आणि निंद्य आहे हे मलाही कबूल आहे. पण आपणाला ती केवळ औषधाकरता म्हणून घ्यायची आहे आणि तीसुद्धा अगदी किती अगदी थोडी! एवढीशी घेतल्याने सवय लागेल अशी नादानपणाची धास्ती आपल्याला वाटायचं काही कारण नाही.

सुधाकर : छे: छे:, सवय वगैरेचा बागूलबोवा मला मुळीच पटत नाही! लौकिकदृष्ट्यासुद्धा माझं सर्वसाक्षी मन मला साक्ष देत राहिल की, हे काही मी चैनीखातर करीत नाही. सिंधू, रामलाल, यांची समजूत- जाऊ देत- जरा आराम खात्रीनं वाटेल ना?

तळीराम : अगदी खात्रीनं.

सुधाकर : मग आण- मी काही अशा दुबळ्या मनाचा नाही की, मला तिची सवय लागेल. सर्वांची समजूत मला घालता येईल, पण माझी स्वतःची समजूत मला मात्र या वेळी घालता येत नाही. चल, आण कुठं आहे ती? या यमयातना घडीभर तरी विसरण्यासाठी मी वाटेल ते करायला तयार आहे.

तळीराम : मी घेऊनच आलो आहे बरोबर- ही घ्या.

(पेला भरू लागतो.)

सुधाकर : अरे, उगीच जास्त मात्र भरू नकोस.

तळीराम : छे, छे, अगदी थोडी! ही एवढीच- फक्त- एकच प्याला!

(सुधाकर पिऊ लागतो. पडदा पडतो.)

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा प्रवेश पहिला

(स्थळ: सुधाकराचे घर. पात्रे: सिंधू व सुधाकर.)

- सिंधू** : वन्सं गेल्या आहेत भाईसाहेबांच्याकडे आणि मला एकटीला घरात जरा करमेनासं होतं; म्हणून म्हणते की, अगदी गेलंच पाहिजे का आता बाहेर?
- सुधाकर** : अगं, जरूरीचं काम असल्याखेरीज का मी असा तातडीनं जात असेन? मला गेलंच पाहिजे आता! आणखी संध्याकाळी माझी फराळासाठी वाट पाहूनका.
- सिंधू** : मी आल्या दिवसापासून पाहते आहे, नेहमी रात्री फराळाला बाहेर असायचं; एक दोन का तीनच वेळा काय ते फराळाला घरी राहायचं झालं तेवढं! विचारू मी एक? फार दिवस माहेरी राहिले म्हणून रागबीग तर नाहीना आला? तसं असेल तर पदर पसरून भीक मागते.
(राग- मांड-जिल्हा; ताल- दादरा. चाल- कहा मानले.)
स्थिरवा मना । दयाघना । विनतिसी या माना ।
होई पात्र न रोषा दीना । हृदयी करुणा आणा ॥ ध्रु. ॥
जाहला दोष मम करी चुकूनि काही । प्रेमला, क्षमा
तरि त्या करा । विनतिसी या माना ॥ १ ॥
- सुधाकर** : अगं, या सनदेच्या कामासाठी खटपट करायची असते तर चारचौघांकडे जाऊन, तेव्हा हिंडावं लागतं असं सारखं! कुणाच्या तरी घरी फराळाचा होतोच आग्रह. काम सोडून फराळासाठी घरी तर उठून यायचं नाही! रात्री दोन दोन वाजेपर्यंत बसावं लागतं आताशा! तेवढ्यावरून तुझा रागच मला आला आहे हे कसं ठरविलंसं?
- सिंधू** : (रडत) मग बोलणं जरा असं त्रासिकपणाचं होतं, बाळाचं सुद्धा कोडकौतुक पुरविणं होत नाही!
- सुधाकर** : तुझ्याशी बोलणं मोठं पंचायतीचं काम आहे बुवा! किती वेळा सांगू की, माझं तुझ्यावर अगदी पहिल्यासारखं प्रेम आहे म्हणून! बाळाचं कोडकौतुक मी मनापासून- पण हे सांगायला तरी कशाला हवं! तुझं तुला दिसून येत नाही? बरं, आता रडू नकोस! उद्या मुदत संपून सनद मिळायची आहे- म्हणजे काम संपलंच म्हणायचं. जातो मी आता. उगीच काहीतरी तर्कवितर्क चालवायचे- त्यात

स्वतःलाही त्रास आणि दुसऱ्यालाही त्रास! (स्वगत) रामलालनं तार करून एकदम बोलावून आणल्यामुळं हिला नसती काळजी वाटायला लागली आहे! हा रामलाल चांगला इंग्लंडला गेलेला. पण ही लढाई मध्येच मुळावर आल्यामुळं तसाच परतून आला. त्यामुळं ही नसती विवंचना माझ्यामागं लागली आहे. हा असा लपंडावच किती दिवस चालू ठेवायचा? (जातो.)

सिंधू

: देवा, आता माझी सारी काळजी तुलाच!

(राग- तिलककामोद, ताल- एकताल. चाल- अब तो लाज.)

प्रणतनाथ! रक्षि कान्त। करि तदीय असुख शांत ॥ ध्रु. ॥

अशुभा ज्या योजी दैव। पतिलागी, त्या सदैव।

परिणभवी मंगलात ॥ १ ॥

(रामलाल व शरद येतात.)

सिंधू

: हे बघितलंस भाई? आताच जाणं झालं. रोजचंच सांगणं- कामासाठी जायचं आहे आणि फराळासाठी वाट पाहू नका!

रामलाल

: काय चमत्कार आहे कळत नाही! सनद तूर्त रद्द झालेली आहे. हा पैशाबियशांच्या अडचणीत नाही ना? हो, कदाचित मानी स्वभावामुळे उघड करून नाही बोलायचा कुणाजवळ!

शरद

: छेः, ती अडचण मुळीच नाही. दादाची सनद गेली एवढं कळलं मात्र, त्या घटकेपासून वहिनीच्या वडिलांनी, दादा नको नको म्हणून लिही, तरी मोकळ्या मुठीनं पैसे पाठवायला सुरुवात केली आहे.

सिंधू

: नाही रे भाई; पैशाची कसली अडचण? काही तरी वेडंवाकडं आहे- माझं मनच मला सांगत आहे! भाई, आता कसे रे करायचे?

(रडू लागते.)

रामलाल

: ताई, सिंधूताई, हे काय असं वेड्यासारखं? तू चांगली शहाणी धीराची- अन् हे असं करायचं? धीर धर-

(राग- भीमपलासी; ताल- त्रिवट. चाल- बिरजमें धूम मचाई.)

सचतुरे, धैर्यसदा सुखधाम। विपदि महा सकल पुरवी काम ॥ ध्रु. ॥

निजभजकांच्या विघ्नभंजनी। जणु दुसरे प्रभुनाम ॥ १ ॥

मी एक दोन दिवसांत बारकाईनं चौकशी करून खरं काय आहे ते शोधून काढतो. जा, ही शरद बाळाला बाहेरून घेऊन आली आहे, त्याला नेऊन नीट निजीव; हं डोळे पूस! अगदी हसून खेळून राहिलं पाहिजे- नाही तर आपण नाही पडायचे या कामात! कशाला काही पत्ता नाही आणि उगीच रडत सुटणं म्हणजे काय झालं! जा त्याला घेऊन.

सिंधू : भाई, भाई तू काही म्हण पण-
 (राग- जिल्हा मांड, ताल- कवाली. चाल- पिया मनसे.)
 दयाछाया घे निवारुनिया, प्रभु मजवरी कोपला ॥ ध्रु. ॥
 जीवनासि मम आधार गुरु जो । तोहि कसा अजि लोपला ॥ १ ॥

रामलाल : शरद्, शरद्, जा बेटा. ताईची जरा समजूत घाल जा! तिला उगीच रडू देऊ नकोस!
 (शरद् जाते. रामलाल जाऊ लागतो.)

(गीता येते.)

गीता : भाईसाहेब-

रामलाल : कोण? गीता, नव्हे? मला हाक मारली तुम्ही?

गीता : हो! अगदी निलाजरेपणानं हाक मारली! शरदिनीबाईप्रमाणं मलाही आपली मुलगीच म्हणा! भाईसाहेब, भाईसाहेबांचं आत्ताचं बोलणं मी ऐकलं आणि जीव कळवळून आला. अगदी बोलल्याखेरीज राहवेना म्हणून आपली धावत आले बघा, दादासाहेब काय करतात, कुठं जातात, कुणाबरोबर जातात, सारं मला माहीत आहे.

रामलाल : असं! काय-काय-काय करतात सांगा पाहू?

गीता : काय सांगायचं कपाळ! आताशा त्यांनी प्यायला सुरुवात केली आहे- (हळूच) दारू प्यायला!

रामलाल : काय, दारू? (निःश्वास टाकून) रघुवीर! श्रीहरी! - गीताबाई, तुम्ही खात्रीनं म्हणता?

गीता : अहो, खात्री कसली? डोळ्यादेखतच्या गोष्टीसारखी ही गोष्ट मला माहीत आहे! आमच्या घरातल्यांनीच दादासाहेबांना-

रामलाल : थांबा, इथं नका बोलू! सिंधूनं एखादा शब्द ऐकला तर ती आपल्या जिवाचा अनर्थापात करील! तुम्ही जरा बाहेर चला, अंमळ पलीकडे. सगळं माहीत असेल ते मला सांगा- चला. (स्वगत) अरेरे, चांडाळा दुर्दैवा काय केलंस हे?
 (राग- बिलावल. ताल- त्रिवट. चाल- सुमरन कर.)
 वसुधातलरमणीयसुधाकर । व्यसनधनतिमिरी बुडविसी कैसा? ॥ ध्रु. ॥
 सृजुनि जया परमेश सुखावे । नाशुनि ह्या, तुजसि मोद नृशंसा! ॥ १ ॥

(जातो. पडदा पडतो.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ: रस्ता. पात्रे: भगीरथ व रामलाल)

भगीरथ : (स्वगत) दारूपासून सुख नाही हे खरं; पण दुःखी जिवाला दारू सुखाचं स्वप्न तरी दाखविते खास! या पापपूर्ण संसारात कधी कधी दुःखाचा अर्क वाटेल त्या रीतीनं कोळून प्यावा लागतो, हेच खरं! संसार-संसार! परमेश्वरा! संसाराचा माझ्याइतका कडू अनुभव यापुढं कोणत्याही तरुणाच्या कपाळी लिहून ठेवू नकोस आणि ठेवायचाच असला तर त्या दुर्दैवी जिवाला आतल्या आत जाळण्यासाठी दीर्घायुष्य तरी देऊ नकोस!

(राग- खमाज; ताल- त्रिवट. चाल- सनक मुख विनुत.)

प्रणय जरी भंगला। तरी नर जगता मुकला ॥ ध्रु. ॥

घोर निरयसम। त्यासी विकट जग।

दीर्घ जीवित शापचि खर तयाला ॥ १ ॥

(रामलाल येतो.)

रामलाल : (स्वगत) यांच्याशी एकदम बोलायला सुरुवात केली आणि गीतानं सांगितलेलं खरं नसलं तर- नाही पण- तिचं म्हणणं हजार हिश्यांनी खोट नाहीच! बाकी हे बोलायचं ठरल्यावर त्याला याच्याइतका योग्य मनुष्य मात्र गीतेनं सांगितलेल्या पाच-सातजणांपैकी एकही नाही! शिवाय याची माझी थोडीशी ओळखही आहेच! (उघड) नमस्कार भगीरथ!

भगीरथ : ओहो! कोण? डॉक्टरसाहेब? या! डॉक्टरसाहेब, तुम्ही परत आलात एवढं कळलं, पण परतण्याचं कारण नाही कळलं!

रामलाल : तुम्हाला माहीत असेलच की, प्रथम इंग्लंडात काही दिवस काढून शेवटच्या परीक्षेसाठी जर्मनीत जाण्याचा माझा विचार होता. पुढे ही लढाईची वावटळ सुरू झाली, तेव्हा साहजिकच जर्मनीत जाण्याचा बेत रद्द केला! चार सहा महिने इंग्लंडात काढले आणि आलो परत झालं.

भगीरथ : काय एक एक अडचणी असतात पाहा!

रामलाल : बरं, ते राहू द्या तूर्त! भगीरथ, मी तुमच्याकडे आलो आहे एका कामासाठी. हवापाण्याची प्रस्तावना केल्यावाचून एकदम सरळपणानं आणि मोकळ्या मनानं बोलायचं आहे ते बोलू का?

- भगीरथ** : अगदी खुशाल बोला!
- रामलाल** : पाहा, मग लपवाछपवी करू लागाल! नाही ना? बरं तर मग, आज संध्याकाळी आम्हालाही तुमच्या मंडळात दाखल करून घ्या! हं, चकित होऊ नका! मला सर्व काही ठाऊक आहे! तशी मला एकट्याला जायलासुद्धा हरकत नाही! पण माहीतगारामार्फत शिरकाव झालेला बरा! माझे एक-दोन मित्रही आहेत त्यात; पण संकोचामुळे कोणी कबूल व्हायचं नाही! तेव्हा सर्वांची विमानं वर चढल्यावरच गाठी पडलेल्या बऱ्या!
- भगीरथ** : डॉक्टरसाहेब, तुम्ही या पंथातले आहात? मला नाही खरं वाटत!
- रामलाल** : पूर्वी नव्हतो; पण परदेशगमन करून ही विद्या शिकून आलो झालं! तिकडच्या थंड प्रदेशात या भानगडीवाचून चालतच नाही. इथं आल्यापासून मनमोकळेपणानं घेण्याची जरा पंचाईत पडू लागली आहे; तेव्हा हा मार्ग हुडकून काढला! कराल ना एवढं काम!
- भगीरथ** : माझी काही हरकत नाही; पण तिथला एकंदर प्रकार कितपत रुचेल तुम्हाला-
- रामलाल** : न रुचायला काय झालं? अहो, हा चोरटेपणाचा तरी त्रास टवेल ना, मी म्हणतो!
- भगीरथ** : ठीक आहे, चला मग आताच!
- रामलाल** : अगदी सुरुवातीपासूनच नको! मंडळी रंगात आली म्हणजे गेलेलं बरं! म्हणजे दुसऱ्याला संकोच नाही, आपल्यालाही संकोच नाही!
- भगीरथ** : तसंच करू या! पण डॉक्टर, ही कल्पना नव्हती मला! थोड्या नवलाची गोष्ट आहे!
- रामलाल** : वाः, नवल माझ्याबद्दल की तुमच्याबद्दल अधिक? तसं म्हटलं तर तुम्ही अगदी तरुण, शिवाय पदवीधर- पण तुम्ही-
- भगीरथ** : मी दुर्दैवाची दिशाभूल होऊन या आडवाटेला लागलो आहे! संसाराच्या सुरुवातीलाच माझा प्रेमभंग झालेला आहे. ज्या मुलीवर माझं प्रेम होतं, तिचं दुसऱ्याशी लग्न लागलं आणि संसाराला रामराम ठोकून मी असा फकीर बनलो! पण जाऊ द्या. त्या कुळकथा सांगायला आपल्याला पुढं पुष्कळ वेळ सापडणार आहे. तूर्त आपल्या रस्त्याला लागू या!
- रामलाल** : चला.

(दोघेही जातात.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: आर्यमदिरामंडळ. पात्रे, तळीराम, भाऊसाहेब, बापूसाहेब, रावसाहेब, सोन्याबापू, मन्याबापू, जनूभाऊ, शास्त्री, खुदाबक्ष, मगनभाई, वगैरे वगैरे... हुसेन सर्वांना पेले भरून देत आहे. मंडळींचे खाणे चालले आहे.)

- हुसेन** : सुधाकरसाहेब- (पेला पुढे करतो.)
- सुधाकर** : हुसेन, मला नको आता!
- शास्त्री** : वाः, सुधाकर, नको म्हणजे काय गोष्ट आहे? घेतला पाहिजे!
- सुधाकर** : पण मला अगदी आटोकाट बेताची झाली आहे! आता पुरे!
- खुदाबक्ष** : नाही सुधाकर, मंडळींचा बेरंग होतो आहे!
- बापूसाहेब** : घ्याहो, सुधाकर! उद्या तुमची सनद तुम्हाला परत मिळणार आणि आज तुम्ही असं चोरटं काम चालविलं आहे?
- रावसाहेब** : तुम्ही आम्हाला पाठच्या भावासारखे- आणखी आमचं सांगणं मोडायचं? वाः, मग झालंच म्हणायचं.
- सुधाकर** : हं, आण बाबा तो पेला! आता मात्र हा शेवटचा हं!

(पितो.)

- शास्त्री** : अहो, आम्ही तुमचे खरे मित्र आणि आमच्याबाहेर वागता तुम्ही? आम्ही तुमच्या आयत्यावेळी उपयोगी पडलो! आणि तुमचे दोस्त म्हणविणारे तुमची सनद गेल्यामुळं तुमची कुचेष्टा करायला लागले आणि सनद गेल्यामुळं तुम्ही दारू पिण्याला सुरुवात केली म्हणून गावभर तुमची निंदा करीत सुटले.
- खुदाबक्ष** : आता उद्या सनद सुरू होताच त्यांना जबाब द्या!.
- सुधाकर** : नुसता जबाब द्या! भर कचेरीत खेटरानं एकेकाची पूजा करतो. पाजी लोक!
- तळीराम** : नाही, नाही. दादासाहेब. उद्या त्या लोकांच्या नाकावर टिचून दारू पिऊनच कचेरीत हजर व्हा! घ्या खबर गुलामांची!
- सुधाकर** : हो, मी दारू पिऊन कचेरीत जाऊ शकतो! उद्या दारू पिऊन कचेरीत जातो आणि घेतो हातात पायातला! हिंमत आहे माझी!

जनूभाऊ : शाबास, जरूर दारू पिऊन जा!
रावसाहेब : तुम्ही आम्हाला पाठच्या भावासारखे- तुमच्या जिवासाठी जीव देऊ! दारू पिऊनच कचेरीत जा! मग सनद कायमची रद्द झाली तरी हरकत नाही! तुम्हाला वाटेल तितक्या आम्ही नोकऱ्या देऊ! हे घ्या वचन! तुम्हाला गरज पडेल त्या वेळी तुम्हाला वाटेल तेव्हाही मोठी नोकरी लावून देण्याचं मी तुम्हाला वचन देतो! भाऊसाहेब, बापूसाहेब. आपणही त्यांना वचन द्या.

(सर्व सुधाकरला वचन देतात.)

शास्त्री : सुधाकर, आता माघार घ्यायची नाही!
सुधाकर : माघार घ्यायची मला हिंमत नाही! मी आता कचेरीत जायला तयार आहे!
खुदाबक्ष : बस्स, बस्स, शास्त्रीबुवा! आता असंच करायचं, की सर्वांनी उद्या कचेरीची वेळ होईपर्यंत असं सारखं पीत राहायचं आणि सुधाकराला तसाच कचेरीत पोहोचवायचा!

शास्त्री : पसंत आहे ही कल्पना!
तळीराम : हुसेन, दादासाहेबांना दे एक प्याला आणखी!
हुसेन : हा जी साहेब!

(पेला देतो.)

सुधाकर : आता नको. मी बेशुद्ध होईन!
जनूभाऊ : आम्ही जिवाला जीव देऊ तुमच्यासाठी! आम्ही पण बेशुद्ध होऊ!
सुधाकर : नको, आता नको आहे. मला हिंमत आहे- मी पिऊ शकतो!
तळीराम : दादासाहेब, आता हा खास शेवटचा- हं, हा एकच प्याला!
(सुधाकर पितो व गुंगत पडतो. सर्वांचे पेले तयार होतात. इतक्यात रामलाल व भगीरथ एका बाजूने येतात.)

रामलाल : (भगीरथास एकीकडे) हं भगीरथ, थोडा वेळ इथं बाजूला उभे राहू, आणि मंडळी जरा रंगात आली, की आपणही होऊ सामील!

भगीरथ : (रामलालास एकीकडे) आपल्याला यायला फार वेळ झाला आज!
मन्याबापू : (मोठ्याने रडायला लागतो.) जनूभाऊ, अरे इकडे ये! (जनूभाऊच्या गळ्याला मिठी मारून मोठ्याने रडायला लागतो.)

जनूभाऊ : अरे, रडतोस का मन्याबापू असा!

- मन्याबापू** : मला जास्त चढली आहे!
- जनूभाऊ** : मग काय करू म्हणतोस?
- मन्याबापू** : मला आणखी पाज!
- जनूभाऊ** : हं ही घे. (मन्याबापू पितो व पुन्हा रडू लागतो.) अरे, आता का रडतोस?
- मन्याबापू** : मला जास्त चढत नाही!
- जनूभाऊ** : मग मर (जनूभाऊ स्वतः पितो.)
- रामलाल** : (भगीरथास एकीकडे) भगीरथ, पाहा या एकमेकांच्या लीला! आश्चर्याने माझ्याकडे पाहता भगीरथ? एका कार्यासाठी मघाशी तुमच्याजवळ खोटं बोललो त्याची मला क्षमा करा. मी मद्यपी नाही! माझ्या एका मित्राला- जो या शहराची केवळ शोभा- त्याला- सुधाकराला इथून परत नेण्यासाठी म्हणून मी तुमच्याबरोबर आलो. तुमची फसवणूक केली याबद्दल मला क्षमा करा.
- मन्याबापू** : दारू ही खराब चीज आहे! दारू ही भिकार वस्तू आहे. दारू ही वार्डंट गोष्ट आहे.
- जनूभाऊ** : मन्या! काय बडबडतो आहेस हे!
- मन्याबापू** : मी चळवळ करतो आहे! मद्यपाननिषेध करित आहे.
- जनूभाऊ** : निषेध करू नकोस! मद्यपान कर!
- मन्याबापू** : दारू ही खराब चीज आहे, दारू हे मद्यपान आहे, दारू हा निषेध आहे, दारू ही चळवळ आहे!
- जनूभाऊ** : मन्या, मन्या, सांभाळ. भडकत चाललास!
- मन्याबापू** : दारू- आहे! दारू अशुद्ध आहे!
- जनूभाऊ** : तीर्थोदकं च वन्हिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः! वहातं पाणी किंवा अग्नी ही जात्या शुद्ध असतात. दारूचा प्रचंड ओघ चारी खंडांत वाहतो आहे आणि तिच्या पोटी आग आहे. दारू दुहेरी शुद्ध आहे. हे धर्मवचनावरून सिद्ध होत आहे!
- मन्याबापू** : दारू अधर्म आहे. दारू धर्मबाह्य आहे!
- जनूभाऊ** : मद्यपानाला प्रायश्चित्तही आहे! रात्री दारू पिऊन सकाळी ब्राह्मणाला एक काशाचं भांडं दान केलं म्हणजे पाप राहात नाही! आता जर तोंड बंद केलं नाहीस, तर तुला प्रायश्चित्त भोगावं लागेल.
- मन्याबापू** : दारूमुळं आपापसात कलह माजतात-तंटे माजतात.

- जनूभाऊ** : मऩ्या! ढरडं दाबून जीव घेईन आता. दारूढुळे ङनढाची वैरं बंद होतात, दारूच्या दरबारात आग आणखी पाणी सलोख्यानं संसार करतात.
- ढन्याबापू** : दारूढुळं ढनुष्य असंबद्ध बडबडू लागतो!
- जनूभाऊ** : साफ खोटं आहे! ढी ढघापासून असंबद्ध बडबडतो आहे.
- जनूभाऊ** : तू ढुळीच असंबद्ध बडबडत ढाहीस.
- ढन्याबापू** : ढी खरं बडबडतो आहे. दारू वार्ईट आहे, असं ढी बडबडतो आहे!
- जनूभाऊ** : ढुळीच ढाही! दारू चांगली आहे, असं तू ढ्हणतो आहेस. दारू वार्ईट आहे, असं कबूल करतोस की ढाही बोल?
- ढन्याबापू** : ढाही ढ्हणायचं तसं. दारू चांगली आहे!
- शास्त्री** : अरे, बोलण्याच्या गडबडीत तुढ्ही आपल्या बाजू बदलून लढता आहात!
- जनूभाऊ** : असं का? ठीक आहे! चल ढन्या, पुढ्हा आपापल्या बाजू घेऊन पहिल्यापासून लढू!
- (एकढेकांच्या गळ्यात ढिठ्या ढारून थोडा वेळ दोघेही रडतात.)
- रामलाल** : ढगीरथ, प्रेढढंगाचा ताप चुकविण्यासाठी, या गोठणीवर येऊन तुढ्ही विसावा घेता?
- (सोऩ्याबापू रडू लागतो.)
- खुदाबक्ष** : का सोऩ्याबापू, तुढ्ही का रडायला लागलात?
- सोऩ्याबापू** : दारूच्या सदगुणांचं केवढं उदात्त चित्र हे! अरेरे, याचा फायदा घेऊन पुरुषांप्रढाणेच आढच्या स्त्रीवर्गाला आपली उन्नती करून घेता येत ढाही, हे केवढं दुर्ढाग्य आहे!
- जनूभाऊ** : सोऩ्याला कंठ फुटला वाटतं हा! या सुधारकांना प्रत्येक बाबतीत बायकांचे देव्हारे ढाजविण्याची ढोठी हौस! कसलारे कपाळाचा स्त्रीवर्ग? यामुळेच या सुधारकांची चीड येते!
- सोऩ्याबापू** : खुदाबक्ष, अबलांचा अन्याय होतो आहे! तुढ्ही अर्विंध आहात! यवन आहात! ढुसलढान आहात! स्त्रीजातीचा काही अढिढान धरा!
- खुदाबक्ष** : बायकांना आत्ढा ढसतो!
- जनूभाऊ** : ढले शाबास! खांसाहेब, खाशी खोड ढोडलीत! बायकांचे चोचले ढाजविल्याढुळं या सुधारकांचा सारखा वीट येत चालला आहे! खरं की ढाही शास्त्रीबुवा?

शास्त्री : नाही, माझा सुधारकांच्यावर कटाक्ष या मुद्द्यावर नाही! सुधारणेच्या नावाखाली सुधारकांनी जो सावळागोंधळ मांडला आहे, धर्माचा जो उच्छाद मांडला आहे, तो आम्हाला नको आहे! सुधारणेचे नाव सांगून उद्या तुम्ही जर अपेयपान करू लागलात, अभक्ष्य भक्षण करू लागलात, सुधारक म्हणून मांसाहार करू लागलात- खुदाबक्ष, आज मटण शिजलं आहे चांगलं नाही?- तुम्ही जर खाण्यापिण्याचा ताळ सोडू लागलात, तर ते आम्हा जुन्या लोकांना कधी खपायचं नाही. मांसाहार कधी खपायचा नाही- अरे हुसेन, आणखी आण मटण ... थोडं. आगरकरांचा तिटकारा येतो तो या कारणानं! टिळकांबद्दल आम्हाला आदर वाटतो तो या कारणामुळं!

सोन्याबापू : मग टिळकांच्या गीतारहस्याबद्दल एवढी आरडाओरड का माजली आहे ती?

(शास्त्री बुचकळ्यात पडतो.)

खुदाबक्ष : मी सांगतो त्याचं कारण. एरव्ही टिळकांच्याबद्दल आम्हाला आदर आहे; पण गीतारहस्यात टिळकांनी श्रीमंत शंकराचार्यांना छेडले आहे. त्यांनी आर्यधर्माच्या ऐन गड्ढ्याला हात घातला आहे! सनातनधर्माची ही हानी आहे, म्हणून ...

शास्त्री : भले शाबास (त्याच्या गळ्याला मिठी मारतो.) खुदाबक्ष, आज तू सनातन आर्यधर्माची बाजू राखलीस! आज मी मुसलमान झालो! अरे, कोणी शेंडी उपटून ती हनवटीखाली चिकटवून मला दाढीदीक्षित करा! खुदाबक्ष, आज आपण पगडभाई झालो!

(पगड्यांची अदलाबदल करू लागतात.)

रामलाल : अरेरे, भगीरथ, संस्काराने पवित्र मानलेल्या आपापल्या धर्मासाठी पूर्वीच्या हिंदू-मुसलमानांचं वैरसुद्धा या नरपशूंच्या स्नेहापेक्षा जास्त आनंददायक वाटतं. कुठं पवित्र योग्यतेचा गीतारहस्य ग्रंथ, कुठं श्रीशंकराचार्य, कुठं सनातनधर्म आणि कुठं हे रौरवातले कीटक! आगरकर आणखी टिळक या महात्म्यांचा परस्परविरोध म्हणजे आकाशातल्या नक्षत्रांच्या शर्यती! तुमच्या-आमच्यासारख्या पामरांनी भूलोकावरूनच त्यांच्याकडे पहावं, आणखी त्यांच्या तेजानं आपला मार्ग शोधून काढावा! शूचिर्भूत ब्राह्मणांनासुद्धा संध्येच्या चोवीस नावांबरोबरच टिळक-आगरकर यांची नावं भरतीला घालावी, भगीरथ पाहा, या कंगालांचा किळसवाणा प्रकार! भगीरथ, भगीरथ, पुरे झाला हा प्रसंग!

भगीरथ : रोज सुरुवातीपासून यांच्याबरोबर पीत गेल्यामुळं हा सर्वस्वी निंद्य प्रकार माझ्या कधीही लक्षात आला नाही.

रामलाल : भगीरथ, पाहा या प्रेतांच्याकडे! यांच्याबरोबर तुम्ही दारू पिऊन बसता? हतभागी

महाभागा, तू ताज्या रक्ताचा तरुण आहेस, तीव्र बुद्धीचा आहेस, थोर अंतःकरणाचा आहेस, रोमारोमात जिवंत आहेस आणि म्हणूनच तुझ्यासाठी अंतरात्मा तळमळून मी बोलतो आहे. संसारात प्रेमभंग झाला म्हणून तू या दारूच्या व्यसनाकडे वळलास? एकोणीसशे मैल लांबीचा आणि अठराशे मैल रुंदीचा, नाना प्रकारच्या आपदांनी भरलेला, हजारो पीडांनी हैराण झालेला, तुझा स्वदेश तेहतीस कोटी केविलवाण्या किंकाळ्यांनी तुला हाका मारीत प्रेमभंगामुळं अनाठायी पडलेलं जीवित सार्थकी लावायला तुला दारूखेरीज दुसरा मार्गच सापडला नाही का? असल्या प्रेमभंगानं स्वार्थाच्या संसारातून तुला मोकळं केल्याबद्दल, तुझ्या जन्मभूमीची अशा अवनतकाली सेवा करायची तुला संधी दिल्याबद्दल भाग्यशाली भगीरथ, आनंदाच्या भारात परमेश्वराचे आभार मानायच्या ऐवजी तू वैतागून दारू प्यायला लागलास, आणखी या नरपशूंच्या पतित झालास? पवित्र आणखी प्रियतम गोष्टींना संकटकाली साहाय्य करण्याचं भाग्य पूर्वपुण्याई बळकट असल्याखेरीज प्राणिमात्रांना लाभत नाही. पतितांच्या उद्धारासाठी, साधूंच्या परित्राणासाठी वारंवार अवतार घेण्याचा मोह प्रत्यक्ष भगवंतालासुद्धा आवरत नाही. भगीरथ, दीन, हीन, पंगू, अनाथ, अशी ही आपली भारतमाता तुम्हा तरुणांच्या तोंडाकडे आशेने पाहात आहे. पाणिग्रहणांवाचून रिकामा असलेला तुझा हात- चुकलेल्या बाळा, जन्मदात्री स्त्रीजात गुलामगिरीत पडली आहे, लक्षावधी निरक्षर शूद्र ज्ञानप्राप्तीसाठी तळमळत आहेत, साडेसहा कोटी माणसांसारखी माणसं नुसत्या हस्तस्पर्शासाठी तळमळत आहेत, या बुडत्यांपैकी कोणाला तरी जाऊन हात दे-

(राग- अडाणा, ताल- त्रिवट, चाल- सुंदरी मोरी का.)

झणी दे कर या दीना । प्रेमजलातुर मृतशा दे जल ते या मीना ॥ ध्रु. ॥

वांछा तरी उपकारमधूच्या । या करि संतत पाना ॥ १ ॥

- भगीरथ** : रामलाल, भगीरथाला पुनर्जन्म देणाऱ्या परमेश्वरा, मी अजाण आहे, रस्ता चुकलो आहे; यापुढं मला मार्गदर्शक व्हा. आजपासून हा भगीरथ भारतमातेचा दासानुदास झाला आहे.
- शास्त्री** : भगीरथ, काय गडबड आहे? तळीराम, भगीरथाला दे! (तळीराम पेला भरतो.)
- भगीरथ** : मित्रहो, माझ्याकरता हे कष्ट घेऊ नका. आजपासून हा भगीरथ तुम्हाला आणि तुमच्या दारूला पारखा झाला.
- तळीराम** : भगीरथ, काय भलतंच मांडलं आहेस हे? अरे मंडळींच्या आग्रहाखातर- फार नको फक्त एवढा एकच प्याला! बस्स, एकच प्याला!
- भगीरथ** : (पेला जमिनीवर पाडून) एकच प्याला! एकच प्याला!

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा प्रवेश पहिला

(स्थळ : सुधाकराचे घर. पात्रे- सिंधू मुलाला गोकर्णाने दूध पाजीत आहे. जवळ शरद्.)

सिंधू : हे काय हे असं? दुधाशीसुद्धा दांडगाई अशी? झालं, लाथाडलंस गोकर्ण! धरू का चिमुकला कान एकदा? थांब बाळ, गाणं म्हणून तुला घास भरवते हं! ऐक नीट! गडबड केलीस तर नाही म्हणायची बरं का? आणखी घासाबरोबर दुधाचा एकएक घोटही घ्यावा लागेल.

(चाल- विडा घ्या हो नारायणा.)

घास घेरे तान्हा बाळा। गोविंदा गोपाळा।
भरवी यशोदामाई। सावळा नंदबाळ घेई ॥ ध्रु. ॥
घेई कोंडा-कणी त्रैलोक्याचा धणी।
विदुरावरीचा। पहिलावहिला घास ॥ १ ॥
पोहे मूठभरी। क्षीराब्धीच्या हरी।
मैत्र सुदामजीचा। आला दुसरा घास ॥ २ ॥
थाली एव्या देठी। घ्यावी जगजेठी।
द्रौपदीमाईचा। आला तिसरा घास ॥ ३ ॥
उरल्या उष्ट्रावळी। फळांच्या वनमाळी।
शबरीभिल्लिणीचा। घ्या हो चवथा घास ॥ ४ ॥
टाकू ओवाळून। मुखचंद्रावरून।
गोविंदाग्रजाचा। उरलासुरला घास ॥ ५ ॥

हं, चला, झालं बरं आता! झाली पुन्हा दांडगाईला सुरुवात? वन्सं, सांभाळा बाई तुमचं रतन हे! तुमची माणसंच भारी अचपळ! नाही तर थांबा. हे बघा गीताबाई, बाळाला पाळण्यात नेऊन निजवा बरं! (गीता येते.) हं, गीताबाईंना बघितल्याबरोबर लागला हसायला! गीताबाईंच्याबरोबर भटक्यायला सापडतंना इकडे तिकडे! (गीता मुलाला घेऊन जाते.) वन्सं, भाईला सकाळपासून दोन-तीन बोलावणी झाली. येतो येतो म्हणून म्हणतो, अजून का बरं येईना? वन्सं, मला आपलं भलतंच स्वप्न पडायला लागलं आहे.

शरद् : वहिनी, तुम्ही उगीच काळजी करता, झालं! कल्पनेला सुचतील त्या गोष्टी मनाला लावून घेत बसलं म्हणजे खाल्लेलं अन्नसुद्धा अंगी लागायचं नाही.

(राग: भीमपलास, ताल- त्रिवट. चाल- रे बलमा बलमा.)

छळिती या हृदया अदया । भ्रांत मनोरचना कालगुणा ॥ ध्रु. ॥
मातृजीवना झिजवुनि जगती । अंती घेती तयासह त्या निधना ॥ १ ॥

सिंधू : काही म्हणा, काही सांगा. माझ्या मनाचा आपला धीरच सुटल्यासारखा झाला आहे. भाईची तार मिळाल्या दिवसापासून उरात धडकी बसून जिवाला काळजी लागली आहे-
(राग- काफी- जिल्हा, ताल- त्रिवट. चाल- इतना संदेश वा.)
दहती बहू मना नाना कुशंका ॥ ध्रु. ॥
विपदा विकट घोर । निकटी विलोकी ।
मन कंप घेत । गणिते ना विवेका ॥ १ ॥

शरद : पण अशी काळजी लावून घ्यायला तसं काही झालं आहे का? नुसत्या तर्कानं तर्कच वाढवायचे का? सगळं जिथल्या तिथं आहे, मग उगीच का असं आडरान प्यायचं?

सिंधू : वन्सं, आपदा चंद्रासूर्यासारख्या वेळा सांगून का येत असतात. बरं व्हायचं ते जपातपानं होतं आणि वाईट मात्र झाल्यावर कळायला लागतं. फळ पिकण्यापूर्वी पाडानं रंगून जातं; पण पुरतेपणी कुजल्याखेरीज त्याला कधी घाण सुटली आहे का? एकेकाच्या गोष्टी ऐकल्या म्हणजे जिवाला अगदी कसा चरका बसतो!
(राग: खमाज जिल्हा; ताल- पंजाबी; चाल- मै तोसे नाही बोलोरे)
शंकाही नाही काली ज्या । दुर्गति जवे ये तदा ॥ ध्रु. ॥
धूर्त कपटी अरी । जैसा रण करी ।
तेवि विधा ही सदा ॥ १ ॥

शरद : मन चिंती ते वैरी चिंतीना, तशातलं चाललं आहे तुमचं! वहिनी हे पाहा भाईसाहेब आलेच! (रामलाल येतो.) भाईसाहेब, या पाहा, वहिनी कशा एकासारख्या रडताहेत! त्यांना चार धीराच्या गोष्टी सांगून त्यांची समजूत करा पाहू!

रामलाल : (स्वगत) काल रात्री पाहिलेला प्रकार सिंधूला आता कोणत्या तोंडाने सांगू? कितीही टाळाटाळ केली तरी हे मरण काही टळत नाही!

सिंधू : भाई, कळलं नाही का तुला? काही भिण्यासारखं नाही ना? असा मुकाट्यानं का उभा आहेस? काय झालं? सांग लौकर मला!

रामलाल : ताई, अशी घाई करू नकोस. लहान मुलं साखळीचा एक खेळ खेळतात. तो तू पाहिला आहेस ना? जसजसा खेळ वाढत जातो, तसतसा मुलाला मूल जोडून त्यांच्या साखळीला जलदीची चाल करता येत नाही. तसंच या संसाराचंही आहे. संसार वाढू लागला म्हणजे अडचणींमागून अडचणी वाढून जबाबदारीमुळं मन जडावत जातं, आणि बालपणीचा चंचलपणा टाकून देऊन मनुष्याला प्रत्येक

बाबतीत धिम्प्या पावलानं चालावं लागतं.

सिंधू : भाई, असं का बोलायला लागलास? माझ्या अदृष्टात काय काय लिहिलं आहे, ते मला एकदम सांगून टाक.

रामलाल : सिंधूताई, उद्या काय होणार आहे हे आज कळलं तर संसार नीरस होईल. म्हणून विधात्यानं प्राणिमात्राचं अदृष्ट डोळ्यांला न दिसणाऱ्या कपाळपट्टीवर लिहून ठेवलं आहे. सर्व विश्वाचा संहार ज्याला रुद्रशक्तीच्या जाणिवेनं करायचा आहे, त्या माहेश्वराला मात्र आपल्या ललाटीचा लेख वाचता यावा, म्हणून कपाळावर असलेल्या तृतीय नेत्राचा लाभ झाला आहे. हा त्रिकालज्ञ तृतीय नेत्र आम्हा मर्त्य जिवांच्या कपाळी नाही!

(राग: खमाज; ताल- पंजाबी; चाल- पिया तोरी.)

गमे सारी। शुभदा प्रभूची मज योजना ॥ ध्रु. ॥

हे मनुजा। जाणुनि तयाला।

गरल या न दिले प्रभुने ज्ञाना ॥ १ ॥

सिंधू : भाई, माझे प्राण आता कंठाशी आले आहेत रे! काय ऐकायचं असेल ते जितेपणी मला ऐकून तरी घेऊ दे!

(राग- जिल्हा-पिलू; ताल- कवाली. चाल- कनैया खेले होरी.)

करि दया सांग वेगे। खसा ही पदी लागे ॥ ध्रु. ॥

क्षण एक अंती। विलंबी फुका जाता। दुर्बल हृदय हे भंगे ॥ १ ॥

रामलाल : ताई, तुला काय सांगू? आपल्या सुधाकरला एक व्यसन- एक फारच भयंकर व्यसन- (स्वगत) निष्ठुर दैव, काय सांगायचं हे माझ्या कपाळी आणलंस? दारू हा अमंगल शब्द या मंगलदेवतेपुढं मी कोणत्या तोंडानं उच्चारू? व्यसनी चांडाळांनो, तुम्ही आपल्या जिवलग मित्रांना कसल्या संकटात पाडता, याची तुम्हाला कल्पना तरी आहे का? परमेश्वरा, दारूनं भिजलेला हा वाग्बाण हिच्या हृदयावर रोखण्यापेक्षा एखाद्या विषारी बाणानं हिचा एकदम हृदयभेद करण्याचं काम माझ्याकडे का दिलं नाहीस? (उघड) सिंधू, सुधाकराला दारूचं व्यसन लागलं!

सिंधू : देवा, काय ऐकलं मी हे?

(बेभान पडू लागते, शरद व रामलाल तिला धरतात.)

रामलाल : ताई, सिंधूताई, सावध हो!

सिंधू : भाई, भाई-

(घाईघाईने भगीरथ प्रवेश करतो.)

भगीरथ : भाईसाहेब, अनर्थ झाला. सुधाकर मद्यपान करूनच कचेरीत गेला, वाटेल त्याला वाटेल ते बोलू लागला व मुन्सफानं त्याची सनद कायमची रद्द केली.

रामलाल : अनर्थाच्या परंपरेला आता तुम्ही तयार असलंच पाहिजे. ताई, सिंधूताई- (तळीराम सुधाकरला घेऊन येतो.)

सुधाकर : काय रडारड आहे घरात? सनद गेली म्हणून कोण रडतं आहे? नामर्द बायको आहे. तळीराम, एकेकाला लाथ मारून ही गर्दी मोडून टाक.
(खाली बसतो.)

रामलाल : शरद, तळीराम, सुधाकरला आत नेऊन निजवा.

सुधाकर : सनद गेली तरी हरकत नाही. मी नामर्द नाही- हा रामलाल नामर्द आहे- सिंधू नामर्द आहे- सनद नामर्द आहे!

(ते त्याला घेऊन जातात.)

रामलाल : ताई, अभागी मुली! चल. तुझं रडण्याचं सुद्धा समाधान येथून नाहीसं झालं (तिला जवळ घेऊन) बेटा, ही परमेश्वराची कृपा आहे. (तळीराम येतो.) तळीराम, असाच्या असा चालता हो. इतःपर या घरात पाऊल टाकशील तर खबरदार! सिंधूताई चल.

(राग- ललत, ताल- त्रिवट. चाल- पिया पिया)

गमसि खरी हतभागिनी। जीवनमंगलहेतु तव जरी।

स्वकरि लोटी तुज दुर्गतिदहनी ॥ ध्रु. ॥

रोदन हेचि जगी हतभागा। विश्रान्तिसी चित्ताते जागा।

तीसह पति करि तव हृद्भंगा। मंदभाग्य तू तुजसम भुवनी ॥

(जातात.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ: तळीरामाचे घर. पात्रे: तळीराम आणि गीता)

- तळीराम** : घरात असेल ते सामान पुढे आण! मंडळाची वर्गणी द्यायची आहे आज. काय जे असेल ते आण.
- गीता** : आणायला आहे काय घरात कपाळ तुमचं? झाडून सारून घर स्वच्छ आरशासारखं करून ठेवलं आहे! साऱ्या घरात जिकडे तिकडे पाहाल तिकडे तुमच्या रूपाची अवकळाच दिसेल.
- तळीराम** : खोटं बोलते आहेस तू! दागदागिना काही काही नाही अगदी घरात!
- गीता** : अहो! नाही, नाही, नाही! आता काय कपाळ फोडून घेऊ तुमच्यापुढं!
- तळीराम** : पाहा, खोटे बोलू नकोस. काही नाही तुझ्याजवळ?
- गीता** : हे एवढं कुंकू कपाळावर तुमच्या नावाचं बाकी राहिलं आहे. (कुंकू पुशीत) हे एकदाचं घ्या- त्या कलालाच्या कपाळाला लावा, आणि घ्या शेवटचा घोट बायकोच्या आणखी संसाराच्या नावानं! म्हणजे तुम्ही सुटलात आणि मी पण सुटले!
- तळीराम** : काय बायकोची जात आहे पाहा! गीते, माझी अमर्यादा होते आहे ही!
- गीता** : अहाहाहा! मर्यादा ठेवायला काय गुणांचे दिव्जिजयी लागून गेलात! स्वतःच्या संसाराचं वाटोळं केलंत, दुसऱ्याच्या संसाराचं वाटोळं केलंत! घरात चुलखंड थंडावले आहे. तिथं माझी हाडं लावू की तुमची?
- तळीराम** : काय बेमुर्वत बाजारबसवी आहे! घेऊ का नरडं दाबून जीव? मी दारू पितो म्हणून माझी अशी अमर्यादा करतेस? थांब, अशी पालथी पाडून तुलाही दारू पाजतो! चल, दारू तरी पी, नाहीतर घरातून चालती तरी हो! नाही तर जुन्या बाजारात नेऊन लिलाव पुकारून आडगिऱ्याहाडकाला फुंकून टाकीन!
- गीता** : हं! तोंडाच्या गोष्टी असतील अगदी! वरूनच उतरले पाहिजेत तुमचे! स्वतः खातेऱ्यात लोळता आहात ते थोडं नाही का झालं?
- तळीराम** : जातेस का पितेस? दादासाहेबांच्या तिथं लावालावी करून मला त्यांच्या घरी जायला बंदी करवलीस? चल, घे हा दारूचा घोटा का घेऊ नरडीचा घोटा? (तिला धरतो. दोघांची झटापट होते. ती त्याला ढकलून देते.)

गीता : देवा, नकोरे नको या घरात राहणं आता!

(जाते.)

तळीराम : बेहतर आहे गेलीस तर! तुझ्या नावानं आंघोळ करून मोकळा होईन! आता पुन्हा घरात ये- जर उभी ठार केली नाही तर नावाचा तळीराम नव्हे.

(जातो. पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ: रामलालचे घर. पात्रे: भगीरथ व शरद)

भगीरथ : अगदी बरोबर आहे. हा लोकभ्रम निबंध, निबंधमालेतील एक अत्युत्कृष्ट म्हणून मानलेला निबंध आहे. ऐक पुढं... (स्वगत) वाचण्याच्या भरात मी काय वाचतो आहे आणि कोणापुढं वाचतो आहे, याचं मला भानच नाही! शास्त्रीबुवांचे कळकळीचे आणि प्रामाणिक हृदयाचे विधवांच्या स्थितीबद्दलचे हे करुणोद्गार मी वेड्यासारखा या बालविधवेपुढं वाचीत सुटलो आहे! (उघड) शरद, भाईसाहेब परत येण्याची वेळ झाली. आज आपण फार वेळ वाचीत बसलो, नाही? पुरे करावं नाही, मला वाटतं आता?

शरद : (किंचित हसून) बरं, राहू द्या आता इतकंच आज.

भगीरथ : (स्वगत) हिंनं हसून आम्हा पुरुषवर्गाचा चांगलाच उपहास केला म्हणायचा! या चतुर आणखी प्रेमळ मुलीपुढं मनाचे डावपेच मुळी चालतच नाहीत. (उघड) शरद, तुझ्या हसण्याचा अर्थ मी समजलो. माझ्या मनातले विचार तू बरोबर ओळखलेस. शरद, धर्मापुढं म्हण, रूढीपुढं म्हण, पुरुषांच्या स्वार्थबुद्धीपुढं म्हण, पण तुम्हा विधवांची हिंदू समाजात मोठी विटंबना चालली आहे, असं कोणत्याही प्रामाणिक मनुष्याला कबूल करावं लागेल.

शरद : भगीरथ, संसारहानीच्या दुःखाबरोबरच या अपशकुनासारख्या गोष्टीच्या अपमानाचंही तीव्र दुःख आम्हाला भोगावं लागतं- (राग- बागेशरी; ताल- त्रिवट. चाल- गोरा गोरा मुख.)

मानभंग दाही। मृतशा हृदया ॥ ध्रु. ॥

दग्ध वल्लरी जाळी चंचला अदया ॥ १ ॥

गतपतितांचे जीवन जगती वाया ॥ २ ॥

भगीरथ

: अगदी खरं आहे हे. आम्ही पुरुष विधवांच्या बाबतीत अगदी विचारशून्य होऊन त्यांच्याबद्दलच्या वाटेल त्या गोष्टीवर विश्वास ठेवायला तयार होतो, आणि तू सांगितलेल्या दुहेरी दुःखात लोकनिंदेची आणखी भर घालतो. एखादी विधवा सदाचरणी आहे या अगदी सहज रीतीनं शक्य असलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवताना आम्हाला आमच्यावर मोठं संकट पडल्यासारखं वाटतं. एखाद्या बालविधवेनं एखाद्याला नुसता रस्ता विचारला तर बघणाऱ्याला असंच वाटतं की, ती पापाचाच मार्ग विचारीत आहे! फार काय सांगावं, पाण्यात बुडून असलेल्या बालविधवेला एखाद्यानं हात दिला तर तो तिला बाहेर काढण्याऐवजी नरकात ढकलीत आहे, इतकं मानण्याची आमच्या आर्य मनाची वृत्ती होऊन बसली आहे! आणि बालविधवांनी जितेपणी या नरकयातनांत तळमळत पडून आयुष्य कोणत्या सुखात कंठीत राहावं म्हणून विचारलं, तर पोक्तबुद्धीचे हे धर्मसिंधू लागलीच गंभीरपणानं म्हणतील, की आप्तइष्टांची मुलं खेळवीत बसल्यानं विधवांना जे सात्विक समाधान होतं, त्यापुढं वैधव्याच्या यातनांची काय प्रौढी आहे? असं जर असेल तर मी म्हणतो, या विवेकशाली महात्म्यांनी, आपली द्रव्योपार्जनाची लालसा शेजाऱ्यांचे रुपये मोजून का भागवू नये? पोटाची खळी भागविण्यासाठी पंचपक्वान्नांकडे धाव घेण्याचं सोडून परक्याच्या पोटात चार घास कोंबून आपलं समाधान हे का करून घेत नाहीत?

(राग- काफी; ताल- त्रिवट; चाल- मोरे नाटके प्रिया.)

सद्गुणा वधोनि हा! दंभ विजय मिरवी महा ॥ ध्रु. ॥

मोहपाशमेदना। ज्यांसि अल्पही शक्ती ना।

विरतीसी भोगी स्तविती। तोचि; काय विस्मय न हा ॥ १ ॥

शरद्

: जाऊ द्या- भगीरथ, आपल्या मनःक्षोभानं काय होणार? भगीरथ, आपला बरेच दिवसांचा परिचय आहे, म्हणून तुम्हाला मोकळ्या मनानं विचारते, आणि तेसुद्धा अलीकडे दादाची स्थिती पाहून माझी आशा सुटत चालली आहे म्हणून विचारते- या मद्यपानाचा मोह सुटणं शक्य असतं का?

भगीरथ

: शरद्, या प्रश्नाचं अस्तिपक्षानं उत्तर देण्यासाठी, स्वतः माझंच उदाहरण देताना माझ्या मागच्या वर्तनामुळं जो मनाला ओशाळेपणा वाटतो, त्यापेक्षा आत्मस्तुतीच्या कल्पनेचा ओशाळेपणा जास्त वाटतो.

शरद्

: तुम्हाला पुन्हा कधीही- संकोच कशाला ठेवू? मद्यपानाची पुन्हा आठवणसुद्धा झाली नाही?

भगीरथ

: अगदी चुकूनसुद्धा नाही! आणि होणार तरी केव्हा? हल्ली माझा काळ इतका सुखात जातो आहे- एकीकडे भाईसाहेबांच्या सदुपदेशाचा दिनप्रकाश आणि एकीकडे तुझ्या सहवासाची शीतल चंद्रिका-

शरद् : शीतल चंद्रिका म्हणजे?

(भगीरथ खाली पाहतो.)

भगीरथ : बोलण्याच्या भरात मी एखादा शब्द-

शरद् : खरं बोलण्याच्या प्रतिज्ञेवर शपथ घेऊन माझ्यापुढं तुम्ही आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे नाही आहात! मीसुद्धा सहज विचारलं, रागानं नव्हे-

(रामलाल येतो.)

रामलाल : शरद्, आताशा दोन-तीन दिवस सुधाकरनं तुमच्या घरात मद्यपानाचा अड्डा घातला आहे, हे तू मला सांगितलं नाहीस? आता गीता मला भेटली तिंनं मला हा प्रकार सांगितला. याबद्दल सुधाकरजवळ गोष्ट काढायला मी गेलो, पण माझ्या सांगण्याचा काहीएक परिणाम झाला नाही. भगीरथ, पद्माकराला आणि बाबासाहेबांना आताच्या आता एक तार कर की असाल तसे निघून या म्हणून. त्यांच्या सांगण्याचा तरी सुधाकरावर काही परिणाम होऊन या भयंकर प्रकाराला आळा बसतो की काय, एवढीच आशा आता उरली आहे. आणखी शरद्, याच पावली तू घरी जा आणि गीता तुमच्या घरी गेली आहे, तिला आपल्या घरी ठेवून घे! तळीरामानं आपल्या घरातून तिला हाकलून दिली आहे. तुमच्या इथं तिला राहायचं नसेल तर माझ्याकडे पाठवून दे! जा बरं लवकर, ती बिचारी गरीब उगीच विवंचनेत पडली असेल.

शरद् : हो, ही मी निघालेच.

(जाते.)

भगीरथ : तार आताच करून येऊ का?

रामलाल : इतकी काही घाई नाही. आणखी थोड्या वेळानं केलीस तरी चालेल.

भगीरथ : मग भाईसाहेब, तितक्या वेळात कालचा विषय पुरा करून टाकानात? काल आपलं बोलणं मध्यंतरीच थांबलं. तेव्हापासून माझ्या मनाला सारखी उत्कंठा लागून राहिली आहे. लोककल्याणाचा मार्ग कोणता ते सांगितलं नाहीत-

रामलाल : भगीरथ, लोककल्याणाचा एकच राजमार्ग म्हणून दाखविण्याइतकं हिंदुस्थानचं भावी सौख्य आज एकदेशीय नाही. एकीकडे राजकीय सुधारणा आहेत, एकीकडे सामाजिक सुधारणा आहेत. इकडे धर्म आहे, इकडे उद्योग आहे, इकडे शिक्षण आहे. इकडे स्त्रियांचा प्रश्न आहे. इकडे अस्पृश्यांची बाबत आहे, तर तिकडे जातिभेदाचा गोंधळ आहे. अशा या चमत्कारिक प्रसंगी अमूक एकच मार्ग इतरांच्यापेक्षा चांगला आहे, असं सांगणं मोठं धाडसाचं आहे. परिस्थितीच्या अनुभवाप्रमाणं या विषयावर ज्याचे त्याचे विचार अगदी निरनिराळे झालेले

आहेत. हजारो वर्षांच्या ओझ्याखाली तेहतीस कोटी जिवांच्या जडपणानं खालावत चाललेल्या आमच्या मरतभूमीला उचलून धरण्यासाठी जितक्या भिन्नभिन्न प्रकृतींच्या मूर्तीं आम्हाला लाभतील तितक्या हव्याच आहेत. लोकहिताचा पड्ड पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांला कायावाचामनसा आधी हा धडा हस्तगत- नाही; अगदी जिवाशी- नेऊन भिडविला पाहिजे. आपल्याहून भिन्न रीतीनं लोकहिताचा प्रयत्न कोणी करित असलं तर त्याच्याबद्दल सहानुभूती न दाखविणं, दुसऱ्याच्या प्रयत्नाबद्दल अनादर दाखविणं, देशहिताच्या बुद्धीतच स्पर्धा वाढवून एकमेकांना खाली पाडणं, या कारणांमुळे आज आमची जितकी अवनती होत आहे, तितकी दुसऱ्या कोणत्याही कारणामुळं होत नसेल. भगीरथ, मी लोकोत्तरबुद्धीचा एखादा महात्मा नाही; पण शक्य तितक्या शांतपणानं आणि समतोल मनानं सरळ गोष्टी पाहात असल्यामुळे माझे विचार असे होऊ लागले आहेत. राजकीय सुधारणेचे पुरस्कर्ते आपल्या मार्गानं जाताना विधवांच्या दुबळ्या हृदयाच्या पायघड्या तुडवीत जायला मार्गपुढं पाहात नाहीत, केवळ सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते विधवांच्या कपाळी कुंकू लावण्यातच इतके रंगून गेलेले आहेत की, आपल्या भारतमातेच्या वैधव्याचा त्यांना विचारच करता येत नाही! आर्यधर्माचा भलता अभिमान धरणारे, आर्यधर्माची विजयपताका अधिकाधिक उंच दिसावी म्हणून धर्माभिमानाच्या भरात तिच्या उभारणीसाठी सहा कोटी माहारांगांच्या हाडांच्या सांगाड्यांची योजना करित आहेत. नामशुद्रांचे आणि अतिशुद्रांचे वाली म्हणविणारे त्या वर्गाला उच्चपदी नेण्याऐवजी बिचाऱ्या ब्राह्मणवर्गाला रसातळी गाडण्याचा अधम प्रयत्न करित आहेत. व्यक्ती तितक्या प्रकृती, प्रकृती तितकी मतं, आणखी मतं तितके मार्ग, असा प्रकार होऊन आज जबाबदार, आणि बेजबाबदार लोकांना सर्वानाच बारा वाटा मोकळ्या होऊन बसल्या आहेत. “त्रिसप्तकोटिकं ठकृतनिनादकराले जननि” इतक्या हाकाआरोळ्यांच्या कल्लोळात तुझ्या नेमक्या हिताचा संदेश आम्हा पामर बाळांना कसा ऐकू जाणार? भगीरथ, व्यापक लोकशिक्षण, सार्वजनिक लोकशिक्षण हा तरी सध्या असा एक मार्ग दिसतो आहे की, जो एकटाच आम्हाला आत्यंतिक हिताला नेऊन पोहोचविणारा नसला, तरी इतर सर्व मार्गांवर आपला प्रकाश पाडणारा आहे खास. भगीरथ आर्यवर्ताच्या उदयोन्मुख भाग्याचा अचूक मार्ग सांगणाऱ्या मंत्रद्रष्टा महात्मा अजून अवतरावयाचा आहे. मनुष्यस्वभावाला शोभणाऱ्या आतुर आशेनं त्याच्या आगमनाची वाट पाहात बसणं हेच आज तुझ्या माझ्यासारख्या पतितांचं कर्तव्य आहे. सर्वच मार्ग स्वच्छ करून ठेवले म्हणजे त्या महात्म्याचा यांपैकी वाटेल त्या मार्गाने होणारा प्रवास तितका तरी सुखकर होईल. भगीरथ, आज आपल्याला खासगी कामं बरीच पडली आहेत. आणखी ती जरूरीची आहेत. पुढं केव्हा तरी या सार्वजनिक शिक्षणाचा माझ्या

दृष्टीनं जो व्यापकतम प्रयत्न वाटतो तो तुला यथाशक्त्या सांगेन. चल भगीरथ, सध्या आपले दुर्दैव सुधाकराच्या व्यसनाशी संलग्न झालं आहे. मी लिहून देतो तेवढी तार पद्माकराला पाठीव. चल लवकर!

प्रवेश चवथा

(स्थळ: सुधाकराचे घर. पात्रे: तळीराम, सुधाकर, सिंधू, शरद.)

- तळीराम** : असं आम्ही बोलू नये; पण दादासाहेब, आता बोलायची वेळ आली! अहो, या घरात तुमची काय किंमत आहे? तुम्ही कोण आहात? अहो दादासाहेब-
- सुधाकर** : तळीराम, तू मला अजून दादासाहेब म्हणतोस? दोस्त, मी तुझा साहेब का? अशा परकेपणानं मला का हाका मारतोस? मला सुधाकर म्हण- दादासाहेब म्हणू नकोस- सुधा म्हण-
- तळीराम** : दादासाहेब, तुम्हाला सुधा म्हणणारी माणसं निराळी आहेत. आम्ही काय दरिद्री माणसं! फार झालं तर तुमच्या जिवाला जीव देऊ एवढंच! आम्ही काय तुम्हाला सुधा म्हणावं? तुमची लायकी आम्हाला कळते. तुम्हाला सुधा म्हणणारे थोर लोक निराळे आहेत.
- सुधाकर** : कोण आहेत ते थोर लोक? मला सुधा म्हणणारा कोण आहे? माझ्या घरात मला अरेतुरे? प्रत्यक्ष माझ्या घरात?
- तळीराम** : तुमचं घर? दादासाहेब, हे घर तुमचं नाही. हे घर रामलालचं आहे!
- सुधाकर** : रामलालची काय किंमत आहे?
- तळीराम** : किंमत आहे, म्हणून तर त्यानं मला घरात यायची बंदी केली. आम्ही तुमचे जिवलग दोस्त- आम्हाला घरात यायची बंदी! रामलालनं बंदी केली मला!
- सुधाकर** : मी रामलालला बंदी करतो. घरात पाऊल टाकू नकोस म्हणून सांगतो. घर माझं आहे!
- तळीराम** : तुमचं ऐकतो कोण? बाईसाहेब त्यांना अनुकूल, शरदिनीबाई त्यांना अनुकूल! सगळ्यांनी संगनमत करून आज पद्माकराला तार केली आहे. तो येऊन तुमचा बंदोबस्त करणार! आता आम्हाला धक्का मारून घराबाहेर घालविणार!

सुधाकर : सगळे पाजी, चोर, हरामखोर लोक आहेत! येऊ दे, पद्माकर येऊ दे, नाही तर त्याचा बाप येऊ दे! पद्माकर, त्याचा बाप, रामलाल, शरद, सिंधू- एकेकाला लाथ मारून हाकलून देतो घराबाहेर!

तळीराम : ते लोक बरे जातील बाहेर? पद्माकर तर आता खर्च चालवितो तुमचा! तो कसा जाईल? घर त्याचं आहे. पैसा त्याचा आणि घरही त्याचं!

सुधाकर : मला कुणाची कवडी नको आहे! मी लाथ मारीन तिथं पाणी काढीन! मला कुणाचा पैसा नको आहे! मला थोडीशी दारू पाहिजे! आणि थोडीशी!

तळीराम : या घरात तुम्हाला घेताना पाहिलं तर बाईसाहेब काय म्हणतील मला?

सुधाकर : काढ पेला! सिंधूच्या, शरदच्या देखत भरून दे! कुणी एक अक्षर बोललं तर पाहतो! सिंधू, शरद, सिंधू, चलाव! सगळे इकडे या- चलाव! सिंधू, शरद! तळीराम, भर पेला!

(सिंधू व शरद येतात; तळीराम पेला भरू लागतो.)

सिंधू : तळीराम, तळीराम, काय करता हे?

सुधाकर : एक अक्षर बोलू नकोस! मुकाट्यानं दोघी उभ्या राहा आणखी पाहा! तळीराम, आण इकडे तो पेला!

शरद : तळीराम, तू अगदी नरपशू आहेस! दोन्ही डोळ्यांची भीडमुवत, लाजलज्जा काहीतरी आहे का तुला?

(राग- सोहनी; ताल- त्रिवट. चाल- काहे अब तुम.)

दुष्टपति सर्पा सदर्पा, कालकूटा वमसि भुवनासि अखिलाही तये जाळितोसि ॥ ध्रु. ॥
पितृमातृरुधिरि तृषित गमसि अति। कृतान्तासि भय निकट बधुनि तुजसि ॥ १ ॥

तळीराम : दादासाहेब, तुमच्या बायका आम्हाला शिव्या देतात; ऐका! (पितो.)

सुधाकर : सिंधू, शरद, लाथ मारीन एकेकीला!

तळीराम : माझ्या बायकोच्या गळ्यातलं मी मंगळसूत्रसुद्धा तोडलं! पण दादासाहेब, तुमच्या बायकांनी आम्हाला खेटं दिली, शिव्या दिल्या! बायकोच्या गळ्यातलं मंगळसूत्र तोडणारा मर्द मी!

सुधाकर : सिंधूच्या गळ्यातलं मंगळसूत्र तोड! ऊठ तळीराम, माझी तुला शपथ आहे! तू माझा दोस्त आहेस! जिवाचा कलिजा आहेस! माझा भाऊ आहेस! बाप आहेस! माझा देव आहेस! ऊठ, सिंधूच्या गळ्यातलं मंगळसूत्र तोड! शरदच्या गळ्यातलं असेल ते तोड! ऊठ, मंगळसूत्र तोड आणि मग माझं जानवंही तोड!

(तळीराम उठतो आणि सिंधू व शरद् यांच्याजवळ येऊन मंगळसूत्र ओढू लागतो.)

- शरद्** : दादा, दादा, काय हा अविचार? अरे हे तू-
- सिंधू** : देवा, भाई-
- सुधाकर** : हं, खबरदार, हलू नका जागच्या; नाहीतर मान कापीन! भाईचं नाव घ्यायचं नाही! हलू नका- तळीराम, बघतोस काय? तोड मंगळसूत्र!
(तळीराम मंगळसूत्राला हात घालतो, तोच रामलाल, पद्माकर व बाबासाहेब येतात. पद्माकर तळीरामला लाथेने उडवितो. तळीराम रडू लागतो व पिऊ लागतो.)
- तळीराम** : दादासाहेब, आम्हाला लाथ मारली! पद्माकरानं लाथ मारली! रामलाल आहे! आम्ही पीत बसतो!
- पद्माकर** : बेशरम्, निर्लज्ज जनावरा, तुला उभा चिरून टाकतो!
- रामलाल** : सिंधूताई, हा तळीराम कसा आला घरात?
- सुधाकर** : तू कसा आलास घरात? चल, माझ्या घरातून चालता हो! पद्माकर, तू पण चालता हो! त्या थेरड्याला एक लाथ मार! चले जाव! तळीराम, लगाव लाथ एकेकाला! पाजी लोक!
- पद्माकर** : दादासाहेब, आपण हे मांडलं आहे तरी काय?
- सुधाकर** : चल जाव! पद्माकर, रामलाल, आधी तू नीघ! सिंधूशी संगनमत करतो माझ्या घरात?
- तळीराम** : तुमची सनद गेली त्या वेळी यानं बाईसाहेबांना मिठी मारली!
- पद्माकर** : हरामखोर! जिव्हा छोटून टाकीन एक अक्षर बोललास तर!
- तळीराम** : दादासाहेब, - म्हणून यानं मला परत घरात यायची बंदी केली?
- सुधाकर** : रामलाल, माझ्यासमोर उभा राहू नकोस! पद्माकर आधी घरातून बाहेर निघ! ए थेरड्या चलाव!
- पद्माकर** : छे:, छे:, हा तर बेताल अनर्थ आहे! भाई, चल, इथं उभं राहण्यात अर्थ नाही! सिंधूताई, चल, याउप्पर तू या घरात राहणं योग्य नाही. हा शुद्ध नरकवास आहे!
- तळीराम** : दादासाहेब, पैसा बोलतो आहे हा!
- सुधाकर** : चल जाव, सिंधू, तू पण चालती हो! शरद्, तू पण जा! मला कोणाची जरूर नाही!
- पद्माकर** : ठीक आहे. ऊठ सिंधू, या घरात पाणी प्यायलासुद्धा राहू नकोस! चल-

सिंधू : दादा, या घरातून कुठं जाऊ म्हणतोस?

पद्माकर : कुठंही! या नरकाबाहेर अगदी कुठंही!

सिंधू : हा नरक? हे पाय जिथं आहेत तिथं नरक? दादा, अरे, तू चांगला शहाणा ना? वेड्या, हे पाय जिथं असतील तिथंच माझा स्वर्ग, तिथंच माझं वैकुंठ, आणि तिथंच माझा कैलास!

(राग- पहाडी- गज्जल; ताल- धुमाळी. चाल- दिल बेकरार तुने.)

कशी या त्यजू पदाला। मम सुभगशुभपदाला।
 वसे पादयुग जिथे हे। मम स्वर्ग तेथ राहे ॥
 स्वलोकी चरण हे नसती। तरी मजसी निरयवसती ती ॥
 नरकही घोर सहकान्ता। हो स्वर्ग मला आता ॥ १ ॥

या पावलांविरहित मात्र मला देवादारीसुद्धा नरकवास घडेल! तुमच्या चौदाचौकड्यांच्या राज्यात राहून रौरवाची राणी होण्यापेक्षा दुर्दैवाची दासी होऊन दुःखात दिवस कंठीत मी या पायांजवळ अशी अष्टौप्रहर बसून राहीन.

(सुधाकराच्या पायांवर मस्तक ठेवते; तो तिला लाथ मारतो.)

सुधाकर : अशी लाथ मारून तुला झुगारून देईन!

पद्माकर : पाहा, ताई, पाहा! अजून तरी या पायांचा मोह सोड!

सिंधू : दादा, मोह का सोडू? हेच पाय माझ्या कपाळी आहेत. अरे, देवानं पाठ पुरविली तर ज्या पायांच्या आश्रयानं उभं राहायचं, त्या पायांनी झुगारून दिलं तर कुठं जायचं? (सुधाकराला) का मला दूर लोटणं झालं? वैकुंठेश्वरा, माझ्या कपाळीच्या कुंकवासाठी या पायधुळीत मला राहायला नको का? आपल्या पायांपासून- दैवाच्या दैवतापासून- या दीन दासीला दूर लोटू नका!

(राग- पहाडी- जिल्हा; ताल- केरवा. चाल- मान नाही सैय्या.)

लोटू नका कान्ता। अशी दूर कान्ता।
 केवि जगे दीना मीना। जललवरहिता ॥ धू. ॥
 हेचि चरण माझे। जीवन जगती।
 मृतचि गणा मज हे दुरी होता ॥ १ ॥

सुधाकर : सिंधू, तुला इथं राहायचं असेल तर या हरामखोरांचं नावसुद्धा घेऊ नकोस! या चोरांच्या घरातला एक पैसादेखील माझ्या घरात आणायचा नाही. असं असेल तर या घरात राहा!

तळीराम : शाबास, दादासाहेब! अशी शपथ घ्यायला लावा आणि मग या घरात राहायला परवानगी द्या! शपथ घ्यायला लावा!

- सुधाकर** : सिंधू, कबूल आहे तुला हे? नुसत्या तुझ्या गंगायमुना मला नकोत!
- तळीराम** : नुसते कबूल नाही! दादासाहेब, वाहत्या गंगेत हात धुवून घ्या! शपथ घ्यायला लावा- हॅम्लेटच्या बापासारखा तुम्हाला इशारा देतो आहे! बाईसाहेब, शपथ घ्या!
- सुधाकर** : (मोठ्याने ओरडून) 'त्रस्त समंधा, शांत राहा!' सिंधू, आत्ताच्या आता शपथ घे, नाही तर घरातून चालती हो! कोणाचा पैसा, कोणाचे काही काही घरात आणायचं नाही!
- सिंधू** : आपल्या पायांवर हात ठेवून सांगते, आजन्म हाल सोशीन, काबाडकष्ट करीन, पण दुसऱ्याच्या कष्टाची कवडी म्हणून या घरात येऊ देणार नाही! आपल्या दोघांच्या कष्टविरहित सगळ्या जगातील धनदौलत आजपासून मला शिवनिर्माल्य आहे!
- (राग- काफी- जिल्हा; ताल- कवाली. चताल- कत्तल मुझे कर.)
सत्य वदे वचनाला। नाथा। स्मरुनि पदाला या सुरविमला ॥ ध्रु. ॥
वित्त पराजित मानि विषसम। स्पर्शिन ना कधी मी त्याला ॥ १ ॥
- बाबासाहेब** : सिंधू, काय भलतीच शपथ घेतलीस ही?
- पद्माकर** : ताई, तू शुद्धीवर तरी आहेस का? या रौरवात राबून, अन्नाला मोताद होऊन, याच्या शिव्याशापात जळून उभ्या आयुष्याची राखरांगोळी का करायची आहे तुला?
- सिंधू** : राखरांगोळी काय म्हणून? माझ्या देवासाठी जळून गेले तर माझी राखरांगोळी होईल? देवाकारणी मातीची लंका जळाली, तिचंसुद्धा सोनं झालं! मग मी तर माणसासारखी माणूस आहे! दादा, बाबा, तुम्हाला वेडं तर लागली नाहीत? सुखाच्या संसारातसुद्धा चार दिवस माहेरी राहायचं आम्हा बायकांच्या जिवावर येतं आणि तुम्ही मला आता घर सोडायला सांगता? इकडची अशी अवस्था झालेली, घरात हा प्रकार; आता तर डोळ्यात तेलवात घालून मला बसायला पाहिजे! मला काही वेडंवाकडं झालं असतं, तर इकडून मला टाकणं झालं असतं का? माझ्याकरता आकाशापातळ एक करायचं झालं नसतं का? मग मला इकडच्या जिवासाठी पडतील ते काबाडकष्ट उपसायला नकोत का? आमच्या गरिबीसाठी मोलमजुरी करायला नको का?
- पद्माकर** : ताई, काबाडकष्ट उपसायचे आणि तेसुद्धा या महारावाड्यात राहून?
- बाबासाहेब** : सिंधू, ज्या ठिकाणी तुला पोटापाण्याची पंचाईत पडावी, तिथं टाकून-
- पद्माकर** : ताई, तुला झालं तरी काय? तू काबाडकष्ट करणार? कुबेराला कर्ज देण्याइतका

धनंतर हा तुझा बाप, कोसळत्या आकाशाला थोपवून धरणारा मी तुझा डोंगराएवढा
भाऊ!- आणि तू एखाद्या दिवाण्या दारूबाजासाठी-

सिंधू

: हा! दादा, या घरात, या पायांसमोर- माझ्यासमोर असं अमंगल मी तुला बोलू
देणार नाही! पतिव्रतेच्या कानांची ही अमर्यादा आहे! जा- बाप, भाऊ, माझं या
जगात कोणी नाही? पतिव्रतेला नाती नसतात. ती बापाची मुलगी नसते, भावाची
बहीण नसते, मुलाची आई नसते! देवाब्राह्मणांनी दिलेल्या नवऱ्याची ती बायको
असते! बाबा, ज्या दिवशी माझं लग्न झालं त्याच दिवशी तुमची मुलगी तुमच्या
घराला मेली आणि नव्या नावानं मी या घरात जन्माला आले. मुलीच्या लग्नाचा
समारंभ आई बापांना सुखदायक वाटतो; पण मुलीचं लग्न म्हणजे तिची उत्तरक्रिया
हे त्या बापड्यांच्या ध्यानीमनीसुद्धा येत नाही. बाबा, कन्यादानासाठी इकडच्या
हातावर तुम्ही जे उदक सोडलंत, त्यानंच माझ्या माहेरच्या नावाला तिलांजली
दिलीत!

सुधाकर

: सिंधू, हे हरामखोर इथं कशाला उभे राहिले आहेत? तुला राहायचं असेल तर या
सगळ्यांना हाकलून दे!

सिंधू

: दादा, बाबा, भाई, ऐकलंत ना हे? माझ्याबद्दलची माया-ममता सोडून आल्या
पावली आता बाहेर चला! वन्सं, हात जोडून, पदर पसरून तुमच्याजवळ मात्र
एवढं मागणं आहे की, तुम्ही मात्र आता या घरात राहू नका. नाही म्हणू नका-
माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुम्हाला! तुम्हाला इकडल्याप्रमाणंच आपला भाई
आहे! घरात असा प्रकार सुरू झाल्यावर तुमच्यासारख्यांना अब्रूनं दिवस निभावून
नेणं मोठं कठीण आहे!

शरद

: वहिनी, माझ्या अब्रूचं बोलतेस आणि तुझ्या अब्रूचं मात्र-

सिंधू

: या पायांच्या छायेत असले, म्हणजे माझ्या अब्रूला कळिकाळाचीसुद्धा भीती
नाही.

सुधाकर

: सिंधू, अजून- खोटी शपथ घेतलीस तू.

सिंधू

: आता जर कुणी इथं थांबाल तर माझ्या गळ्याची शपथ आहे! पंचप्राणांच्या
परमेश्वरा, मी खोटी शपथ घेतली नाही. सिंधूचा सगळ्या जगाशी संबंध सुटला!
आपल्या दोघांच्या कष्टाविरहितची एक कपर्दिकादेखील घरात आणीन तर
आपल्या पायांचीच शपथ आहे-

(राग- पिलू; ताल- केरवा. चाल- डगमग हाले.)

सकल जगाचा। संसृतीचा। पाश तोडी झणि ॥ ध्रु. ॥

पदि या सारा। वसत पसारा। त्रिभूवना संसाराचा। मम साचा ॥ १ ॥

(त्याच्या पायावर डोके ठेवते.)

सुधाकर : तळीराम, भर आता पेला राजरोस आणि दे मला!

तळीराम : आता कुठं आहे शिल्लक? (ओतून) हा एवढा एकच प्याला!

सुधाकर : किती का असेना? पण सिंधूच्या देखत घेणार! बस्स झाला तेवढा एकच प्याला!

(पेला पिऊ लागतो. पडदा पडतो.)

अंक तिसरा समाप्त

अंक चवथा प्रवेश पहिला

(स्थळ: रामलालचा आश्रम. पात्रे: शरद् व रामलाल.)

- शरद्** : इतका वेळ बसून भगीरथानी बहुतेक सर्वच सर्ग समजावून दिला; पण या श्लोकावर ते थांबले! मग खरंच काम होतं, का श्लोक अडला म्हणून ते चालते झाले, कुणास कळे!
- रामलाल** : कोणता श्लोक?
- शरद्** : हा, 'मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्...'
- रामलाल** : वाः, फारच रमणीय श्लोक! काव्याच्या ऐन उत्कर्षात भगवान् कालिदासांनी इथं तत्त्वज्ञानाचा परमावधि साधलेला आहे! दशावतारांतला श्रीकृष्णाचा आठवा अवतार आणि रघुवंशातला हा आठवा सर्ग, मला नेहमी समानस्वरूपाचे वाटतात. त्या अवताराचा पूर्वार्ध राधाकृष्णांच्या लीलाविलासांनी परिपूर्ण, तर उत्तरार्धात योगेश्वर कृष्ण गीतेसारखी उपनिषदं गात आहेत! इकडे या सर्गाच्या प्रारंभी भौतिकभागाची समृद्धी असून पुढं करुणरसात उतरून परमवैराग्यात शेवट झालेला आहे. भारतवर्षीय राजर्षींच्या सात्त्विक संसाराचं संपूर्ण चित्र या एकाच सर्गात कविकुलगुरूनं रेखाटलं आहे! ऐक, तुझ्या श्लोकाचा अर्थ- 'मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्' - मरण हा सदेह प्राणिमात्राचा स्वभाव आहे; 'विकृतिर्जीविमुच्यते बुधैः' - जिवंत राहणं हे सुज्ञ लोकांना अपवादरूप वाटतं! 'क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन' आणि म्हणून क्षणभरच जरी जीवित लाभलं, तरी 'यदि जन्तुर्न तु लाभवानसौ' - तो प्राणी भाग्यशाली नाही काय? जीवमात्राचा जन्म केवळ एकरूप आहे; परंतु मरणाला हजार वाटा आहेत. एवढ्यासाठीच या संसाराला मृत्यूलोक म्हणतात! परिस्थितीकडे विचारपूर्वक पाहिलं तर मरणाच्या इतक्या हजारो कारणांतून आपण क्षणमात्र तरी कसे वाचतो, याचं प्रत्येकाला मोठं आश्चर्य वाटेल! आणि म्हणून इथं म्हटलं आहे की, पदरात पडलेल्या पळापळाबद्दल आनंद मानून भावी कलाकडे आपण उदासीन दृष्टीनंच पाहिलं पाहिजे!
- शरद्** : श्वासमात्रानं जगण्याचा जो क्षण लाभेल त्याबद्दल आनंद मानावा, हे कवीचं म्हणणं तुम्हाला खरं वाटत असेल कदाचित! पण भाईसाहेब, असे दुःखीकष्टी जीव या जगात किती तरी सापडतील, की ज्यांना शंभर वर्षांचं दीर्घायुष्यसुद्धा शापासारखं वाटेल!

रामलाल : (स्वगत) हिंदू समाजातल्या बालविधवेच्या या प्रश्नाला कालिदासाच्या बुद्धीमत्तेनंसुद्धा उत्तर देणं शक्य नाही! (उघड) शरद्, सुढ आणि उदार विचारशक्तीनं ज्या वेळी समाज सर्व कार्य करीत होता आणि धीरगंभीर नीतिमत्ता ज्या वेळी क्षुद्रवृत्ती झालेली नव्हती, त्या कालाला कालिदासाची ही उक्ती समर्पक होती! त्या वेळी जीविताचा प्रत्येक क्षण सुखमय होता! हाच सर्ग पाहा! किती रमणीय सुखाचं वर्णन आहे यात! यातलं इंद्रमतीचं मरणसुद्धा मनोहर आहे! दिव्य सौंदर्यालाच मुक्ती देण्यासाठी या आर्य कवीनं स्वर्गातल्या पारिजात पुष्पासारख्या कोमल शस्त्राची योजना केली आहे आणि आज राक्षसी रूढीच्या आहारासाठी असली नाजूक फुलं तापल्या तव्यावर परतून घेण्याची नीतिमत्ता निर्माण झाली आहे! शरद्, तुझ्यासारखी सुंदर बालिका वैधव्याच्या यातना भोगताना पाहिली म्हणजे आर्यावर्ताच्या अवनत इतिहासाची दीन मूर्तीच आपल्यापुढं उभी आहे, असं वाटायला लागतं! सौंदर्य कोणत्याही स्थितीत आपली नाजूक शोभा सोडीत नाही! सौंदर्याला वैधव्याचा अलंकारसुद्धा करुण शोभाच देतो! शरद्, पुनर्विवाहाबद्दल आम्ही तुला सर्वजण आग्रह करीत असताही (तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत) बेटा, अजून तुला- (स्वगत) हिच्या अंगाचा स्पर्श होताच माझ्या हातावर असा खरखरीत काटा का बरं उभा राहिला? हा अनुभव अगदी नवीन-पण नको हा अनुभव! माझा हात सारखा थरथर कापत आहे! (तिच्या पाठीवरून हात काढतो. शरद् रामलालकडे पाहते.) अशा चमत्कारिक दृष्टीनं का पाहतेस माझ्याकडे? बेटा, तुझ्या बापानं तुझ्या पाठीवर असा हात ठेवला नसता का?

शरद् : हाच हात ठेवला असता; पण असा चपापून काढून घेतला नसता! भाईसाहेब, तुम्हाला तुमच्या मनात विकल्प आल्यासारखं वाटलं! असं काहीतरी भलतंच तुम्हाला वाटलं! भाईसाहेब, खरं सांगा. काही तरी वेडंभिद्रं मनात आलं ना? बोला हो-

रामलाल : तुझ्याजवळ खोटं मी अजून कधी सांगितलं नाही; माझ्या मनात वेडंवाकडं काहीएक आलं नाही! मनाला जरासं असं मात्र वाटलं-

शरद् : की, जसं बापाला मुलीच्या पाठीवरून हात फिरविताना वाटत नाही, किंवा भावाला बहिणीच्या पाठीवरून हात फिरविताना वाटत नाही!

रामलाल : शरद्, शरद्, असं तीव्र भाषण करू नकोस.
(राग- मालकंस; ताल- झपताल. चाल- त्याग वाटे सुलभ.)

सोडि नच मजवरी वचनखरतशरा ।

दग्ध करिसी तये हाय । मम अंतरा ॥ ध्रु. ॥

स्मृति काय पूर्वीची । लोपली आजची ।

केवि तव मति रची । कल्पना भयकरा ॥ १ ॥

ईश्वरसाक्ष सांगतो की, भलती भावना माझ्या मनात मुळीच आली नाही! का कुणाला ठारूक, मला जरा- अगदी नाहीच म्हणेनास- जरा चोरट्यासारखं मात्र झालं!

शरद

: आता माझ्यापासून काही चोरून- स्वतःपासून काही चोरून ठेवू नका!

(राग- जीवनपुरी; ताल- त्रिवट. चाल- पिहरवा जागो रे.)

खर विषा दाहाया हृदया या का वर्षिता ॥ ध्रु. ॥

जे स्रवत सुधा। वदन हे सदा। हलाहल ते वमते आता ॥ १ ॥

भाईसाहेब, होऊ नये ते झालं! आज माझा आधार तुटला! माझे बाबा वारले तेव्हापासून दादांनी मला सांभाळली! त्या दिवशी दादानं- माझं नशीबच फुटलं हो! तिथून तुम्ही मला सांभाळलं! आज देवानं माझ्यावर अशी वेळ आणली! भाईसाहेब, इतके दिवस या जगात तुम्ही माझ्याजवळ बापासारखे उभे होता! तुमच्या जिवावर मी निर्भयपणानं वागत होते! आणखी आज असं- भाईसाहेब, बाबा वारले त्या वेळी मला कळत नव्हतं म्हणून मी रडले नाही! तेवढ्यासाठी आज देवानं ते संकट माझ्यावर पुन्हा आणून मला जाणतेपणानं रडायला लावलं! आज मी पोरकी झाले!

(राग- बेहागडा; ताल- त्रिवट. चाल- चरावत गुंथ्यां.)

जगी हतभागा। सुखी चिर असुख ॥ ध्रु. ॥

जनके त्यजिता। लाधे दुसरा।

ये विनाश त्या। माते जधि विधी विमुख ॥ १ ॥

रामलाल

: शरद, काय हे वेड्यासारखं करतेस? नुसता माझा हात - तुझ्या मानलेल्या बापाचा- तुझ्या अंगाला लागताच-

शरद

: नाही हो! रामलाल, हा बापाचा हात नाही! मुलीला बापाचा हात अगदी आईच्या हातासारखाच- जरासा राकट- देवाच्या पाषाणमूर्तीच्या हाताइतका राकट असतो! तुमचा हात बापाचा हात नव्हता! हा पुरुषाचा हात होता! मुलीच्या दृष्टीला बाप पुरुषासारखा दिसत नाही; तर देवासारखा निर्विकार दिसतो! बापासमोर मुलगी मोकळेपणानं वागते! आज माझा तो मोकळेपणा नाहीसा झाला! आज माझे वडील मला अंतरले! आज तुम्ही माझ्यासमोर तरुण पुरुष म्हणून उभे आहात आणि मी तुमच्यासमोर तरुण स्त्री म्हणून उभी आहे! स्त्रीनं पुरुषासमोर वागताना सावधगिरीनं राहायला पाहिजे. भाईसाहेब, आजपर्यंत तुमच्या जिवावर जगातल्या पुरुषांत मी सुरक्षितवृत्तीनं वावरत आले! आज माझा सांभाळ करण्याची जबाबदारी माझ्यावर येऊन पडली! भाईसाहेब, मी आता विश्वासानं कुणाच्या तोंडाकडे पाहू हो?

- रामलाल** : काय? एवढ्यांसुद्धा तुझा माझ्यावरचा विश्वास उडाला?
(राग: वसंत; ताल- त्रिवट. चाल- जपिये नाम जाकोजी.)
गणिसी काय खल माते, अलंकार केवळ कुजनांते।
न विश्वासलव योग्य जयाते ॥ ध्रु. ॥
वद का स्मरसी चिरसहवासी।
घडली कृती अनुचित या हाते।
जनकधर्म कधी त्यजि काय सुते ॥ १ ॥
- शरद्** : एका क्षणात उभ्या जन्माचा विश्वास उडाला! भाईसाहेब, बायकांच्या मनात धास्ती बसायला वेळ लागत नाही! पदराच्या वाऱ्यांसुद्धा बायकांचं हृदय हादरायला लागतं!
(राग- गरुडध्वन; ताल- त्रिवट. चाल- परब्रह्ममो रघु.)
ललनामना नच अघलवशंका अणुहि सहते कदा ॥ ध्रु. ॥
सृजनि त्याच्या विधी तरल घे विमल प्रकृतिसी पुण्य परम ॥१ ॥
भाईसाहेब, जाते मी आता. माझ्यानं तुमच्यासमोर उभं राहवत नाही!
- रामलाल** : थांब शरद्, आण तो 'रघु' इकडे! त्यातले चार श्लोक वाच म्हणजे झालेल्या प्रकाराबद्दल तुझ्या मनाला अंमळ विसर पडेल!
- शरद्** : आता वाचणं नको, काही नको! काही केल्या माझ्या मनातली भीती मोडायची नाही! तुमच्याकडे पाहायचासुद्धा मला धीर होत नाही! जाते मी आता! देवा, काय रे केलेस हे (जाऊ लागते.) हे पाहा, भगीरथाच्या बरोबर मी दादाच्या घरी एकदा-
- रामलाल** : भगीरथ कशाला? मीसुद्धा- तुझी तशी इच्छा असेल तर तुला घेऊन जाईन तिकडे. पण थांब. शरद्, तुला एक विनंती करायची आहे.
- शरद्** : काय? सांगा लवकर.
- रामलाल** : ही हकीकत कुणाजवळ- भगीरथाजवळसुद्धा- बोलणार नाहीस ना?
- शरद्** : नाही. भगीरथाना नाही का ऐकून वॉईट वाटणार? (जाते.)
- रामलाल** : माझ्या मनाची काय स्थिती झाली ती माझी मलाच कळत नाही! काय भलतंच झालं हे! शरद्, मी खरोखरीच अपराधी आहे किंवा नाही, हे नीट समजून घेतल्यावाचून तू विनाकारण दोष दिलास- पण तिनं दोष का देऊ नये? माझं मन खरंच चलित झालं आहे की- छेः, मला काहीच सुचेनासं झालं आहे! परमेश्वरा, माझा मार्ग मला नीटपणे दाखवायला तुझ्याखेरीज दुसरा कोण समर्थ आहे?
(जातो.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ: सुधाकरचे घर. पात्रे: सिंधू कागदाच्या घड्या पाडीत आहे, मागे सुधाकर उभा आहे. इतक्यात गीता येते.)

- सिंधू** : या गीताबाई, बसा अंमळ, एवढे चार कागद मोडायचे राहिले आहेत. जरा वेळ झाला तर चालेल ना?
- गीता** : सावकाश होऊ द्या! मी लागू कागद मोडायला?
- सिंधू** : नको. गीताबाई, माझी शपथ आहे! अगदी नको!
- गीता** : बाईसाहेब, का बरं नको म्हणता? नेहमी तुमचं असंच! मी जरा हात लावू लागले म्हणजे मोडता घालता लागलीच!
- सिंधू** : गीताबाई, तिकडच्या पायांवर हात ठेवून मी शपथ घेतली आहे ना, की, दुसऱ्याची काडी म्हणून घरात येणार नाही अशी! दुसऱ्याचे कष्ट आम्हाला अगदी वर्ज्य आहेत!
- गीता** : बाईसाहेब, काय म्हणू मी तुम्हाला? तुम्ही असे कष्ट करायचे आणि आम्ही धोंड्यासारखं जवळ बसून ही डोळेफोड करायची! माझ्या जिवाला काय वाटत असेल बरं?
- सिंधू** : गीताबाई, आमच्यासाठी तुम्ही थोडं का करता आहात? उभा गाव पायाखाली घालून छापखान्यातून हे कागद मोडायचं काम घेऊन येता, हे तुमचे थोडे का उपकार आहेत? असं कोण कुणासाठी खपत असतं?
(राग- पहाडी- गज्जल; ताल- धुमाळी. चाल- दिलके तु हान.)
मज जन्म देइ माता। परि पोशिले तुम्ही ॥
निजकन्यका गणोनी। न काही केले कमी ॥ धू. ॥
उपकार जे जहाले। हिमाद्रितुंगसे।
शत जन्म घेउनी ते। फेडीन काय मी ॥ १ ॥
सदया मनासि ठेवा। अपुल्या असे सदा।
उपकारबद्ध तनया। तुमची पदे नमी ॥ २ ॥
गीताबाई, असं काम रोज कुठून आणलंत म्हणजे किनई तुमचे डोंगराएवढे उपकार होतील आमच्यावर.

- गीता** : ते पण समाधान मेल्या देवानं ठेवलं नाही! आज काम आणण्यासाठी सारा गांव हिंडले; पण कुठल्याच कारखान्यात काम मिळालं नाही! कायसा म्हणजे लढाईमुळे कागदाचा तुटवडा पडला आहे, अन् म्हणून कामच निघत नाही मुळी!
- सिंधू** : आता कसं बरं करायचं पुढं?
- गीता** : त्याच विवंचनेत मी पडले आहे कालपासून! कुठं कुठं काम म्हणून कसं ते नाही! देव अगदी अंतच बघायला बसला आहे जसा!
- सिंधू** : गीताबाई, आपलं दैव खोटं; देवाला काय वाकडं लावायचं तिथं? बरं, छापखान्यातून नसू दे मेलं! दुसरं कसलं काम नाही का मिळण्यासारखं काही?
- गीता** : दुसरं कसलं बरं काम पाहावं?
- सिंधू** : कुठलं का असेना, आपलं घरातल्या घरात होण्याजोगं काही काढा म्हणजे झालं! काय बरं बघाल? हो गडे, दळण नाही का कुणाकडचं मिळायचं? ते आपलं बरं, घरच्या घरी करायला-
- गीता** : अगंबाई, दळण? बाईसाहेब, भलतंच काय सांगितलंत हे?
- सिंधू** : त्यात काय झालं एवढं चपापायला, अशा का बघता आहात?
- सुधाकर** : (स्वगत) सिंधू, सिंधू, कोणत्या देवानं तुला बोलायला शिकवलं हे?
- गीता** : मोलानं दळण्याचं काम का तुमच्यासारख्यांनी करायचं? नवकोटनारायण तुमचे वडील, लक्ष्मीशी सारीपाट खेळण्यात तुमचा जन्म गेला; आणखी आता हे काम करायचं?
- सिंधू** : हं! अधर्या डावावरून लक्ष्मी उठून गेली आणि आपल्या हाती कवड्या राहिल्या! आपला हातगुण, त्याला कोण काय करणार? दोनप्रहर टळायला तर पाहिजे! ज्यांचे ते बघायला समर्थ का नव्हते? पण देवाघरी चोरी केलेली; त्यानं असं मनी योजलं! एरवी हौस का होती कुणाला?
(राग- जोगी-मांड, ताल-दीपचंदी, चाल- पियाके मिलनेकी.)
कुणासि निंदू मी काय। प्राक्तनी जरी।
घडिघडि रोदन माझ्या लिहीत विधाता॥ ध्रु.॥
संचितभागा। मनुजा भोगाया। ना टळते कधी हाय॥ १॥
- गीता** : अहो, दळायचं सोपं का आहे ते? कुळवाड्यांच्या बायका चांगल्या धडधाकड, पण त्या देखील उरी फुटतात. अन् तुमच्यानं अर्धपोटी कसं व्हावं ते?
- सिंधू** : अहो, उरापोटी करीन कसं तरी झालं! अर्धपोटी, नाही अगदी रित्यापोटी कंबर कसून आला तो दिवस साजरा करायला हवा ना? माझं ऐका तुम्ही. खुशाल कुठं

दळण मिळालं तर घेऊन या! अहो, दुसऱ्यासाठी का करायचं आहे हे ? बघाल ना कुठं?

गीता : बघेन बापडी! इलाजच हटला, मग काय करायचं? बरं बाईसाहेब, आज दोन दिवस सांगेन सांगेन म्हणते, पण मेली आठवणच भारी धड! हे बघा, मी सांगेन तिथे याल का?

सिंधू : कुठं यायचं? सांगा ना तरी?

गीता : अमृतेश्वरी!

सिंधू : तिथं कशाला यायचं?

गीता : तिथं आज चार दिवस लक्षभोजनं चालली आहेत! चार दिवस तिकडं गेलो तर गोडाधोडाचे दोन घास तरी पोटभर मिळतील! तुम्हाला उपाशीतापाशी पाहिलं म्हणजे माझ्या किनई पोटात तटातट तुटतं अगदी!

(सिंधू तोंड फिरवते व पदराने डोळ्यांतली आसवे पुसते.)

सुधाकर : (स्वगत) अरेरे, काय ऐकलं मी हे? या उदार मनाच्या पण गरीब कुळीच्या भोळ्या मुलीनं सहजासहजी सिंधूच्या हृदयाला केवढी जबर जखम केली ही! धनसंपन्नाची जी कन्या, ज्ञानसंपन्नाची जी पत्नी, तिच्या उपासमारीची दया येऊन या उदार मुलीनं तिला सदावर्ताचा उपदेश द्यावा? सुधाकरा, काय हा तुझा संसार! धिक्कार असो तुझ्या व्यसनाला आणि पुरुषार्थाला!

गीता : अगंबाई, तुमच्या डोळ्यांना पाणी आलं? माझ्या बोलण्यानं तुमच्या मनाला इतकं अवघड वाटलं? मला काय बरं ठाऊक? बाईसाहेब, मी आपली तुमची वेडीपिशी मुलगी आहे; चुकलेमाकले तर मनात आणून काही हो काही! मी भोळ्या भावानं बोलून गेले आपली! पण तुमच्या जिवाला ते लागलं!

सिंधू : (स्वगत) या बिचारीचं समाधान केलं पाहिजे. बापडी लागलीच गोरीमोरी झाली. (उघड) गीताबाई, नाही बरं वाईट वाटलं मला!

गीता : अशी नाही फसायची मी! मग डोळे भरून आले असे?

सिंधू : माझ्याही मनातून यायचं होतं. पण हे बघा, असं जुनेर आड करून चार लोकांत कसं बरं यायचं बाहेर? म्हणून मला वाईट वाटलं हो!

गीता : हात्तीच्या, एवढंच ना? मी आपली चरकले! म्हटलं, कुठं बोलायला गेले कुणाला ठाऊक! मग माझं पातळ आणून देऊ का?

सिंधू : वेड्या तर नाही तुम्ही, गीताबाई? तुमचं पातळ मला थिंटं नाही का व्हायचं? हे

बघा, ते राहू द्या- त्याविणं काही अडलं नाही. दळणाचं पाहाल ना कुठं जमलं तर?

सुधाकर : (स्वगत) शाबास, सिंधू, शाबास! फाटक्या लुगड्याचं निमित्त पुढे करून माझ्या दारूबाज अब्रूवर पांघरूण घातलंस!

सिंधू : गीताबाई, तुम्ही पुन्हा गप्प बसला?

गीता : तुमच्या देवस्वभावाला काय म्हणावं, बाईसाहेब? साताजन्माच्या पुण्यवंतांनीसुद्धा तुमच्या चरणाचं तीर्थ घ्यावं; अन् आमच्या घरच्यासारख्यांनी तुमच्याबद्दल दारूसारखं अभद्र- तो देव मेला दडी मारून कुठे बसला आहे का दारूबिरूच प्यायला आहे?- एरव्ही यांच्या जिभा झडून कशा जात नाहीत त्या?

सिंधू : हं, गीताबाई, आपण बायकांनी असं बोलावं का? नवरा म्हणजे देवासारखा-

गीता : हे कसले हो असले देव! अहो, हे दारूबाज देव आज गटाराच्या गंगेत वाहायचे तर उद्या आणखी कुठे लोळायचे!

सिंधू : गीताबाई, गप्प बसा अगदी! असं तोंडाला येईल ते बोलू नये. देवा ब्राह्मणांनी दिलेला नवरा कसा का असेना-

(राग- पहाडी- गज्जल; ताल- कवाली. चाल- खडा कर.)

असे पती देवचि ललनाना । तयासि अन्य भावना ना ॥

स्पर्शमणि वनितामन साचे । करित जे कांचन लोहाचे ॥

खपतिच्या अंगिंच्या दोषा । गणिती गुण मधुर आर्ययोषा ॥

तयासह नरकयातनांला । स्वर्गसुख मनि समजति अबला ॥

असे जो प्रस्तर जननयनी । गणी त्या ईशचि तद्रमणी ॥

वसुनि त्या या देवानिकटी । ईशपद लभति सपति अंती ॥ १ ॥

गीता : देवानंच मुळी आताशा लाज सोडल्यासारखी दिसते! बाईसाहेब, तुमची लुगडी धुवायला सांगा- एकदा सोडून सात वेळा धुईन- पण एवढ्या गोष्टीत नका माझ्या तोंडाला हात देऊ! असले नवरे जाळायचे का आहेत? यांच्या अकला चुलीत का जातात? मेल्या एकाच्या अंगी वकूब नाही काडीचा अन् हे म्हणे देव! या देवांची नित्यनेमाने खेटरांनी पूजा करायला हवी! तो देव हाती सापडता किनई तर तुमच्यापुढं उभा करून, चांगला कान पिळून त्याला हडसून खडसून विचारलं असतं, की या माउलीकडे नीट एकदाचे डोळे फोडून पाहा अन् मग सांग, की पोरबाळांनी भरल्या घरात अशी ओतायला का दारू केली आहेस? बाईसाहेब, तुम्हाला येतो माझा राग; पण मी आहे आपली सरळ! तुम्ही अशा सीतासावित्रीसारख्या, तुमची काय ओज ठेविली आहे हो दादासाहेबांनी? चांगले शिकले सवरलेले! पण यांचं सारं शहाणपण बाटलीतून जन्माला यायचं,

उकिरड्यावरच्या अंमगलानं यांचं उष्ट्रावण व्हायचं आणि तिसऱ्या कुठल्या मसणवटीत- जाऊ दे मेलं, माझ्या तोंडाला नाही सुमार! बाईसाहेब, तुमच्याकडे पाहिलं म्हणजे माझ्या जिभेला आपला फाटा फुटतो! सांगा बघू, काय केलं हो यांनी तुमच्यासाठी? कधी गोळाभर अन्न घातलं तुम्हाला वेळेवर, का बोटभर चिंधी आणली घडोतीसाठी? अष्टौप्रहर बाटलीत बुड्या मारूनच बसल्या ना यांच्या मोठाल्या बुद्ध्या! हे हो कसले देव? अहो हे शेंदूरकमी देव, निव्वळ दगडधोंडे! आणि यांच्यावरचा शेंदूर पिऊन मुळमुळ रडत बसायचं! राणीचं राज्य झालं आहे ना म्हणतात आताशा? मग राणीच्या या राज्यात बायकांचे का असे धिंडवडे निघतात हे? मला कुणी राज्य दिलं तर मी साऱ्या बायकांना सांगून ठेवीन की, नवरा दारू पिऊन घरी आला तर खुशाल त्याला दाव्यादोरखंडानं गोठ्यात नेऊन बांधीत जा! नवरा म्हणे देवासारखा! अशानं तर नवरेपणाचे देव्हारे माजले! दारू पितो तो कसला हो नवरा? माणसात देखील जिंमा व्हायची नाही त्यांची!

सिंधू : गीताबाई, आपण कशाला जीभ विटाळून आपला धर्म सोडायचा! हे बघा, बाळ भुकेला झाला असेल; थोडं दूध- (मागे पाहून स्वगत.) अगंबाई! इथं उभं असायचं? गीताबाईचं बोलणं सारं ऐकायचं झालं वाटतं? (उघड) गीताबाई, जा बरं. दूध घेऊन येता ना?

(तिला खून करते.)

गीता : (पाहून) अगंबाई! दादासाहेब इथंच होते वाटतं? आणखी माझ्या जिभेची सारखी टकळी चालली होती!

सिंधू : (हळूच) चला आत, भांडे देते दुघाला अन् तेवढं दळणाचं विसराल बरं का? चला.

(त्या जातात. सुधाकर पुढे येतो.)

सुधाकर : (स्वगत) सिंधू, इतक्या थोरपणानं, गीतेला बोलती बंद का केलीस? दारूच्या धुंदीने बहिरून निजलेला माझा जीव तुझ्या नाजूक बोलाफुलांनी कसा जागा होणार? त्याच्यावर गीतेच्या तोंडचा दगडधोंड्यांचा असा निष्ठुर माराच व्हायला पाहिजे! गीतेचा एक एक बोल जिवाला चाबकाच्या फटकाऱ्याप्रमाणं लागत होता! सिंधू, नवऱ्याच्या पोटात दडी धरून बसलेल्या या दारूची तुम्ही कदर केलीत म्हणून सांबाच्या पिंडीवर बसलेल्या विंचवाच्या नांगीप्रमाणे ती तुम्हा सर्वांना अजून छेडते आहे! सुधाकरा, चांडाळा, दारूच्या दुष्ट नादानं केवळ पशू बनून या देवतेची काय विटंबना केलीस ही! तुझं सारं शहाणपण गेलं कुठं? ब्राह्मणजातीच्या उच्चत्वाला मी लाख मारली, विधवेची जबाबदारी झुगारून दिली आणि एखाद्या पतिताप्रमाणं मी दारू प्यायला लागलो! अरेरे! ही पाहा

सिंधू आली. ज्या तोंडानं मी दारू प्यालो ते हे तोंड या देवीला कसं दाखवू?

(तोंड झाकून रडतो. सिंधू जवळ येऊन उभी राहते.)

सिंधू : काय बरं असं? गीताबाई आपल्या फटकळ तोंडाच्या आहेत! त्यांचं बोलणं असं मनावर घेऊ नये!

सुधाकर : सिंधू, मी आजपासून दारू पिणं सोडलं!

सिंधू : (आनंदाने) खरंच का हे?

सुधाकर : खरं, अगदी खरं! आजपासून दारू पिणं सोडलं; कायमचं सोडलं!

सिंधू : अहाहा! असं झालं तर देवच पावला!

(राग- भैरवी; ताल- केरवा. चाल- गा मोरी ननदी.)

प्रभू अजि गमला मनी तोषला ॥ ध्रु. ॥

कोपे बहु माझा। तो प्रभुराजा

आता हासला। मनी तोषला।

मृतचि हृदय होते नाथ, हे पूर्ण झाले।

परि वचनसुधेने त्यासि जिवंत केले ॥

अमृतमधुर शब्दा त्या पुन्हा ऐकण्याते।

श्रवणि सकल माझी शक्ति एकत्र होते ॥ १ ॥

हे पाहा, आपल्या पायांवर मस्तक ठेवून मागणं मागते की, शुभघडीचा हा निश्चय कधीकाळी विसरू नये.

(त्याच्या पाया पडते. तो तिला उभी करतो.)

सुधाकर : सिंधू, सिंधू, काय करतेस तू हे? माझ्या पायांवर मस्तक ठेवतेस? या सुधाकराच्या? या दारूबाज सुधाकराच्या? - ज्यानं आपल्या विद्येला, ज्ञानाला, नावलौकिकाला, दारूच्या पेल्यात बुडविलं, त्या सुधाकराच्या? सिंधू, मी दारूच्या व्यसनानं काय करायचं ठेवलं आहे? वडिलांच्या पुण्याईला, ब्रह्मकुलींच्या पवित्रतेला, दारूनं तिलांजली दिली! तुझ्यासारख्या देवीची अशी विटंबना केली! ज्या तुझ्या बापाच्या घरी रोज सदावर्ते चालावी त्या तुला घासभर अन्नाला अशी महाग केली, की गीतेसारख्या मुलीनं तुझ्यावर दया करावी आणि तुला सहस्रभोजनाचा रस्ता दाखवावा! लहानपणी बाहुला-बाहुलीच्या लग्नात चिमुकला अंतरपाट धरण्यासाठी तू बेदरकारपणानं पैठणीच्या धांदोट्या केल्या असशील; त्या तुला आज फाटक्या कपड्यांमुळं बाहेर जाण्याची पंचाईत पडावी! तुझ्या बापाच्या घरी खेळताखेळता ओंजळीच्या वैरणीने तू जात्यात मोती भरडले असतेस तरी कुणाला त्याचं काही वाटलं नसतं; त्या तुझी मी अशी दशा करून टाकली, की,

पोटासाठी आसवांची मोती वेरून तुला मोलाचं दळण करणं भाग पडावं! पंचपतिव्रतांनी पुण्यसंपादनासाठी प्रत्यही तुझी पूजा करावी अशी तुझी पवित्र योग्यता! त्या तुझ्या अंगाला तळीरामासारख्या नरपशूनं स्पर्श केला! ज्या दीनदुबळ्या परंतु पवित्र वैधव्याला पाहून देवांनीसुद्धा मार्गातून बाजूला सरून मार्ग द्यावा, त्या वैधव्यात पडलेल्या बिचाऱ्या शरदचीही मी विटंबना करविली! तोच हा पातक्यांतला पातकी सुधाकर! त्या माझ्या पायांवर तू मस्तक ठेवतेस? त्यापेक्षा लाथेसरशी मला दूर नरकात का लोटून देत नाहीस? सिंधू, गीतेनं खोटं काय सांगितलं? भलत्या भावभक्तीनं माझ्यासारख्या दगडाची देवपूजा तू कशाला करीत बसलीस? तुझा नवरा होण्याला मी पात्र आहे का? बाबासाहेब, आपण सर्वस्वी फसून या रत्नाला दारूत बुडविलं! पण आपणाला तरी आधी काय ठारूक, की ब्राह्मणकुलातला हा विद्यासंपन्न सुधाकर, पुढं असा दारूबाज दिवटा निघणार आहे म्हणून! तक्षकाला मारण्यासाठी अस्तिकानं त्याला पाठीशी घालणाऱ्या इंद्रदेवतेलाही आगीत उडी टाकण्याला आमंत्रण केलं, त्याप्रमाणं या दारूच्या व्यसनाला घराबाहेर घालविण्यासाठी तुझ्यासारख्या साध्वींनीसुद्धा, या व्यसनाला पोटात थारा देणाऱ्या पतिदेवतेला लाथेनं घराबाहेर हाकललं तरच आजच्या संभावित समाजातून हे दारूचं व्यसन हद्दपार होईल!

सिंधू : ऐकलं का? आता मी नाही असं वेडंबिद्रं बोलू द्यायची! सोडायची झाली ना आजपासून? मग आता गेल्या गोष्टींनी जीव कशाला कष्टी करून घ्यायचा? गेलं ते गंगेला मिळालं! एकदा मनाचा निग्रह करून टाकला तर आपल्याला काय बरं कमी आहे? अजून सारं सोन्यासारखं होईल! करायचा ना हा निश्चय कायम?

सुधाकर : कायम, कायम, अगदी कायम! आपल्या बाळाची शपथ घेऊन सांगतो, की आजपासून दारू अगदी वर्ज्य! वकिलीची सनद गेली तरी हरकत नाही; माझ्या चार वजनदार स्नेह्यांकडून कुठं नोकरीची सोय पाहतो. आता हा सुधाकर तुझ्या एका शब्दाबाहेर जाणार नाही!

सिंधू : अहाहा! असं झालं तर अमृतेश्वराला लक्ष वाती लावून- लक्ष वातीचशा काय- पण पंचप्राणांची पंचारती पाजळून ओवाळणी करीन! आपल्या एका शब्दासरशी माझ्या आनंदाला त्रिभूवन थोडं झालं आहे आणि आकाश टेंगणं झालं आहे! ही सोन्याची अक्षरं कोणाला सांगू आणि कोणाला नको असं मला झालं आहे! आधी आपल्या बाळाच्या चिमुकल्या जिवालाच ही कानगोष्ट सांगते! (जाते.)

सुधाकर : (स्वगत) चिरकालीन निराशेत झालेला हा हिचा ब्रह्मानंद मला कोणता उत्साह देणार नाही?

(राग- खमाज; ताल- त्रिवट. चाल- दखोरी गड गड.)

देतसे बहु उत्साह मना
विमल हिचा हर्षातिरेक नवचि जीवना ॥ ध्रु. ॥
निर्मल मंगल पावन पुण्यद । जे त्रिभुवनी ।
तद्भवन सतीमन । प्रसाद त्याचा जनि करि न काय ॥ १ ॥

(सिंधू मुलाला घेऊन येते.)

सिंधू : बधितलं का या लबाडालासुद्धा हे ऐकून कसं हसं येतं आहे ते? बाळ, पुन्हा आपल्याला सोन्याचे दिवस लाभणार बरं!

(राग- पहाडी; ताल- कवाली. चाल-तारि विछेला.)

स्वस्थ कसा तू? ऊठ गड्या । झणि टाक उड्या ॥ ध्रु. ॥

नकळे का वर्षे । घन सुधेचा, छबड्या? ॥ १ ॥

सरले अजि सारे । कुदिन अपुले, बगड्या! ॥ २ ॥

बाळ, अजून तू इतका लहान का बरं राहिलास? ही आनंदाची गुढी घेऊन बाबांकडे, भाईकडे, तुला दुडुदुडा धावत जायला नको का? पुन्हा पुन्हा काय विचारतोस मलाच? तिकडे विचारीनास? ऐकलं का, याला एकदा आपल्याच तोंडानं सांगायचं बरं!

सुधाकर : बाळ, तुझी शपथ घेऊन सांगतो की, या सुधाकरानं आजपासून दारू कायमची सोडली, अगदी कायमची सोडली!

(दोधेही मुलाचा मुका घेऊ लागतात. पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ- बंडगार्डन. पात्रे- सुधाकर व इतर मंडळी.)

सुधाकर : काय चमत्कारिक माझी स्थिती झाली आहे! लहानपणापासून या बागेची शोभा माझ्या पुऱ्या ओळखीची; पण आज तिच्याकडे नव्यानं पाहिल्यासारखं वाटतं. सुंदर परंतु निर्दोष वस्तूकडे पतित मनाला ओशाळेपणामुळं उघड्या डोळ्यांनी पाहण्याचा धीर होत नाही! अगदी लहानपणी एका इंग्रजी गोष्टीत वीस वर्षांच्या अखंड झोपेतून जागा झालेल्या एका मनुष्याची प्रथम जगाकडे पाहताना जी विचित्र मनःस्थिती वर्णिली आहे, तिचं आज मला अनुभवानं प्रत्यंतर पटत आहे. या बागेकडेच काय, पण एकंदर जगाकडेच पाहताना माझ्या दृष्टीतला हा भितरा ओशाळेपणा कमी होत नाही. दारूसारख्या हलक्या वस्तूच्या नादानं ज्या सोज्जळ

समाजातून, प्रतिष्ठित परिस्थितीतून, बरोबरीच्या माणसांतून- अगदी माणसांतूनच- मी उठलो, त्या जगात हे काळ तोंड पुन्हा घेऊन जाताना मला चोरट्यासारखं होतं आहे. या सुंदर जगात माझी जागा मला पुन्हा मिळेल का? अजून तोंडाला दारूची दुर्गंधी कायम असताना माझ्या पूर्वाश्रमीच्या जिवलग बंधूना माझी तोंडओळख तरी पटेल का? अजून दारूच्या धुंदीनं अंधुक असलेल्या माझ्या दृष्टीला माझी हरवलेली जागा हुडकून काढता येईल का? हजारो शंकांनी जीव कासावीस होऊन उदार सज्जनांच्या समोरसुद्धा आश्रयासाठी जाण्याची माझ्या चोरट्या मनाला हिंमत होत नाही. फार दिवस परक्या ठिकाणी राहून परत आलेल्या प्रवाशाला आपल्या गावात हिंडताना किंवा बिछान्यात फार दिवस खिंतपत पडून आजारातून उठलेल्या रोग्याला आपल्या घरातच फिरताना असाच अपुरा नवेपणा वाटत असतो खरा; पण पहिल्याला प्रियजनांच्या दर्शनाची उत्कंठा आणि दुसऱ्याला पुनर्जन्माच्या लाभाचा निर्दोष आनंद, जो पवित्र धीर देतो, तो घाणेरड्या व्यसनाने दुबळ्या झालेल्या पश्चात्तापाला कोटून मिळणार? आज अजून कोणीच कसं फिरकत नाही? (पाहून) अरेरे, हे लोक या वेळी कशाला इथं आले? दारूच्या खाणाखुणा अजून अंगावर आहेत. अशा स्थितीत निर्व्यसनी जगात जाववत नाही म्हणून मद्यपानाच्या स्नेहातल्याच ज्या वजनदार लोकांनी अडल्या वेळी मला साहाय्य देण्याची वारंवार वचने दिली, त्यांची भेट घेण्याच्या अपेक्षेनं मी इथं आलो तो माझ्या गतपातकांची ही मूर्तिमंत पिशाच्चं माझ्यापुढे दत्त म्हणून उभी राहिली!

(शास्त्री व खुदाबक्ष येतात.)

- शास्त्री** : शाबास, सुधाकर, चांगलाच गुंगारा दिलास! तुला हुडकून हुडकून थकलो! अखेर म्हटलं, मध्येच तंद्री लागून कुठं समाधिस्थ झालास की काय कोण जाणे!
- खुदाबक्ष** : सगळ्या बैठका, आखाडे पायाखाली घातले. चुकला फकीर मशिदीत सापडायचा म्हणून सारे गुत्तेदेखील पालथे घातले!
- शास्त्री** : गुत्तेच पालथे घातले; त्यातल्या बाटल्या नव्हेत!
- खुदाबक्ष** : अरे यार, साऱ्या गटारांचासुद्धा गाळ उपसला; पण तुझा कुठं पत्ता नाही!
- शास्त्री** : बरं खांसाहेब, आता उगीच वेळ घालवू नका. सुधाकर, तळीरामाचा आजार वाढत चालल्यामुळं त्याच्याभोवती आळीपाळीनं पहाऱ्यासाठी जागता सप्ता बसवायचा आहे. तेव्हा त्याचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठी आपल्या मंडळाची खास बैठक बसायची आहे, म्हणून लवकर क्लबात चल.
- सुधाकर** : तळीरामाचा प्राण जात असला तरी आता मला क्लबात यायचं नाही!

- खुदाबक्ष** : असा वैतागलास कशानं? बैठक नुसतीच नाही!
- सुधाकर** : एकदा सांगितलं ना मी येणार नाही म्हणून! आजच नाही, पण मी कधीच येणार नाही!
- खुदाबक्ष** : वा:! तू नाहीस तर बैठकीला रंग नाही! बर्फावाचून व्हिस्कीला तशी तुड्यावाचून मजलशीला मजा नाही!
- सुधाकर** : काय, कसं सांगू तुम्हाला? मी दारू पिणं सोडलं आहे!
- दोषे** : काय? सोडलं आहे? यानंतर?
- सुधाकर** : हो, यानंतर!
- शास्त्री** : काय भलतंच बोलतोस हे? दारूच्या धुंदीतसुद्धा तू असं कधी बरळला नाहीस! मद्यपान सोडून करणार काय तू? अरे वेड्या, एकदा एक गोष्ट आपली म्हणून जवळ केल्यावर पुढं अशी बुद्धी? अरे- “स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः!” काय खांसाहेब?

खुदाबक्ष : बराबर बोललात! अरे दोस्त, ‘अपना सो अपना!’ चल, हे वेड सोडून दे.

(सुधाकर काहीच बोलत नाही.)

शास्त्री : चला, खांसाहेब, तापलेली काच आपोआप थंड पडू द्यावी हे उत्तम! निवविण्यासाठी पाणी घातलं की, ती एकदम तडकायचीच! हा या घटकेपुरताच पश्चात्ताप आहे. स्मशानवैराग्यामुळं डोक्यात घातलेली राख फार वेळ टिकायची नाही. जरा धीरानं घ्या, म्हणजे आपोआपच गाडं रस्त्याला लागेल. सुधाकरा, आम्ही तर जातोच; पण तू आपण होऊन क्लबात आला नाहीस तर यज्ञोपवीत काढून ठेवीन, हे ब्रह्मवाक्य लक्षात ठेव!

(शास्त्री व खुदाबक्ष जातात.)

सुधाकर : (स्वगत) दारूच्या गटारात या पामर किटकांच्या बरोबर आजपर्यंत मी वाहात आलो ना? पण यांना दोष देण्यात काय अर्थ आहे? जळलेला उल्का मातीत मिसळून दगडाधोंड्यांच्या पंक्तीत बसतो याचा दोष त्याच्या स्वतःच्याच अधःपाताकडे आहे. जाऊ देत! यांच्याबद्दल विचार करण्याइतकी सुद्धा- तसंही नाही- या दोघांची सारी विशेषणं माझी मलाच लावून घेतली पाहिजेत- माझी अशी दशा व्हायला- अरेरे! किती भयंकर दशा! तिची कल्पनासुद्धा करवत नाही. बुद्धिमत्तेच्या तीव्र अभिमानामुळं बहुतांशी बरोबरीच्या माणसांच्यासुद्धा हातात हात मिळविण्याची ज्यानं कधी कदर केली नाही, तो मी आज दारूच्या समुद्रातून बाहेर निघण्याकरता त्याच समुद्राच्या काठावर बसलेल्या नालायक माणसांच्या

पायांचा आधार मिळविण्यासाठी आशेनं धडपडतो आहे. (एक गृहस्थ येतो.)
सुधाकरा, या क्षुद्र मनुष्याला प्रसन्न करून घेण्यासाठी आशाळभूत दृष्टीनं तोंडावर
गरिबीचं कंगाल हसू आणून कृत्रिमपणानं पदर पसरायला तयार हो! (त्याला
नमस्कार करतो; तो गृहस्थ नमस्कार न घेता निघून जातो- स्वगत) अरेरे! निर्दय
दुदैवा, सुधाकराच्या स्वाभिमानाला ठार मारण्यासाठी या बेपर्वाईच्या
हत्याराखेरीज एखादा सौम्य उपाय तुझ्या संग्रही नव्हता का? आरंभी या शेवटच्या
शाखाची योजना कशाला केलीस?

(दुसरा गृहस्थ येतो.)

दुसरा गृहस्थ : (सुधाकराला पाहून स्वगत) काय पीडा आहे पाहा! हे अवलक्षण कशाला पुढं
उभं राहिलं! या भिकारड्या दारुबाजाबरोबर उघडपणे बोलताना जर कुणी पाहिलं
तर चारचौघात अंगावर शितोडे उडायचे! आता ही पीडा टाळायची कशी? मांजर
आडवं आलं तर तीस पावलं मागं फिरावं, विधवा आडवी आली तर स्वस्थ
बसावं, पोर आडवं आलं तर कापून काढावं, पण असं आपलंच पाप आडवं
आलं तर कशी माघार घ्यावी याचा कुठल्याही शास्त्रात खुलासा केलेला नाही.
चार शब्द बोलून वाटेतला धोंडा दूर केला पाहिजे. (सुधाकर त्याला नमस्कार
करतो. त्याला नमस्कार करून व कोरडे हसून) कोण सुधाकर? अरे वा:! आनंद
आहे!

(घाईने जाऊ लागतो.)

सुधाकर : रावसाहेब, आपल्याशी जरा दोन शब्द-

दुसरा गृहस्थ : सध्या मी जरा गडबडीत आहे- हे दादासाहेब गेले-

(जातो.)

सुधाकर : (स्वगत) याच्या पाजी संभावितपणापेक्षा पहिल्यानं केलेला उघड अपमान
पुरवला. उभ्या जगानं प्रामाणिक हसण्यानं माझा तिरस्कार केला असता तरीसुद्धा
याच्या हरामखोर हसण्यानं माझ्या हृदयाला जसा धाव बसला तसा बसला नसता.
(पाहून) हा तिसरा प्रसंग आहे. काही हरकत नाही. एकामागून एक अपमानाच्या
या सर्व पायऱ्या चढून जाण्याचा मी मनाशी पुरता निर्धार केला आहे.

(तिसरा गृहस्थ येतो. एकमेकांना नमस्कार करतात.)

तिसरा गृहस्थ: कोण तुम्ही? काय नाव तुमचं? कुठं तरी पाहिल्यासारखं वाटतं-

सुधाकर : दादासाहेब, माझं नाव सुधाकर.

तिसरा गृहस्थ: सुधाकर! नावसुद्धा ऐकल्यासारखं वाटतं. काय म्हणालात? सुधाकर नाही का?

सुधाकर : दादासाहेब, इतकं विचारात पडण्यासारखं यात काहीच नाही. आपल्या माझ्या अनेक वेळा गाठी पडल्या आहेत. आर्यमदिरामंडळाच्या बैठकीत आपण बंधुभावानं संकटकाळी मला साहाय्य करण्याची कित्येकदा वचनं दिली आहेत. दादासाहेब, आज मी खरोखरी संकटात आहे आणि म्हणूनच त्या वचनांची आठवण देण्यासाठी.

तिसरा गृहस्थ: बेशरम मनुष्या, भलत्या गोष्टीची भलत्या ठिकाणी आठवण करून द्यायची तुला लाज वाटत नाही? मूर्खा, पहिल्यानं मी तुला न ओळखल्यासारखं केलं होतं तेवढ्यावरूनच तू सावध व्हायला पाहिजे होतंस! दारूच्या बैठकीत दिलेली वचनं, केलेल्या ओळखी, ही सारी दारूच्या फुटलेल्या पेल्याप्रमाणं, खान्यातल्या खरकट्याप्रमाणं, तिथल्या तिथं टाकून द्यायच्या असतात. काळोखातली दारूबाज दोस्ती अशी उजेडात उजळमाथ्यानं वावरू लागली तर तुझ्याप्रमाणं माझीही बेअब्रू भरचवाठ्यावर नायाचला लागेल. दारूबाजीसारख्या हलक्या प्रकारात आमच्या बरोबरीच्या लोकांची मदत मिळत नाही, एवढ्यासाठीच आम्हा थोरामोठ्यांना तेवढ्यापुरतंच तुझ्यासारख्या हलकटांत मिसळवं लागतं! पण ते अगदी तेवढ्यापुरतं असतं. पायखान्यातला पायपोस कोणी दिवाणखान्यात मांडून ठेवीत नाही. थोरा-मोठ्यांच्या मैत्रीच्या आशेनं तुझ्यासारखे कंगाल दारूबाज मुद्दाम या व्यसनाशी सलगी करतात, हे आम्हाला पहिल्यापासून ठाऊक असतं. चल जा. माझ्यासारखा आणखी कोणाला अशा संकटात पाडू नकोस.
(जातो.)

सुधाकर : (स्वगत) दुर्दैवा, सुधाकराच्या निर्लज्जपणात अजून थोडी धुगधुगी आहे. (चौथा गृहस्थ येतो- नमस्कार होतात.) रावसाहेब, मला आपल्याशी दोन शब्द बोलायचे आहेत. माझं नाव सुधाकर! माझा चेहेरा आपल्याला कुठं तरी पाहिल्यासारखा वाटत असेल, पण खरोखरी पाहता तो आपल्या पूर्ण परिचयाचा आहे.

चौथा गृहस्थ : सुधाकर, असं तीव्रपणानं बोलायचं काय कारण आहे? तुम्ही आम्हाला पाठच्या भावासारखे आणि आम्हाला हे बोलणं?

सुधाकर : उतावळेपणानं आपल्या उदार मनाचा उपमर्द केला याची क्षमा करा. पण मला आता मिळालेल्या अनुभवाच्या औषधाचा कडवटपणा अजून माझ्या तोंडात घोळत आहे. प्रसंगात सापडलेल्या आपल्या जिवलग मित्राचं नाव आठवत नसलं म्हणजे आपल्या सोईसाठी त्याला नावं ठेवायला सुरुवात करावी, हा जगातला राजमार्ग आहे. ओळखीचा चेहेरा पटत नसला, म्हणजे इतका चिकित्सकपणा दाखवावा लागतो, की हुंडीवरची सही पटवून घेताना पेढीवरच्या कारकुनानंसुद्धा तो कित्यादाखल पुढं ठेवावा. पण जाऊ द्या. तुमच्यासारख्या सत्पुरुषाला हे ऐकविणं असभ्यपणाचं आहे. रावसाहेब, मी आज विलक्षण परिस्थितीत आहे.

मला एखादी नोकरी पाहिजे! अतिशय काकुळतीनं आपणाजवळ एवढी भीक-
रावसाहेब, अगदी पदर पसरून भीक मागतो की, कुठं तरी एखादी नोकरी मला
लावून द्या; म्हणजे तीन जिवांचा-

ए(कंठ दाटून येतो.)

चौथा गृहस्थ : तुम्हाला नोकरी- सुधाकर- तुम्हाला आम्ही नोकरी काय पाहून द्यायची? तुमची
विद्वत्ता, तुमची हुशारी, तुमची लायकी-

सुधाकर : माझ्या लायकीबद्दल कशाला या थोर कल्पना? माझी लायकी एखाद्या
जनावरापेक्षाही हलक्या दर्जाची आहे! पट्टेवाल्याची, हमालाची, कुठली तरी
नोकरी- रावसाहेब, तीन पोटांचा प्रश्न आहे म्हणून पंचाईत! नाही तर एका पोटासाठी
गाढवाच्या रोजमुच्यावर कुंभाराचा उकिरडा वाहण्याची सुद्धा आता माझी तयारी
आहे!

चौथा गृहस्थ : तुम्ही आम्हाला पाठच्या भावासारखे- आम्ही तुमच्यासाठी काय नाही करणार?
आहे एक नोकरी- दरमहा पंधरापर्यंतची-

सुधाकर : फार झाले पंधरा- रावसाहेब-

चौथा गृहस्थ : पण ती आहे कंत्राटदाराकडे स्टोर सांभाळण्याची. खोरी, फावडी, होय नव्हे-
म्हणजे आज पाचपन्नासांचा जंगम माल तुमच्या हाती खेळायचा आणि- राग
मानू नका. सुधाकर, तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे! तुमच्याजवळ खोटी
भाषा नाही व्हायची- त्या जागी अगदी लायक, सचोटीचा माणूस पाहिजे- हो,
एखादा छंदीफंदी असला आणि त्यानं निशापाण्यासाठी दोन डाग नेले
कलालाकडे- निदान त्याला जामीन तरी हवीच!

सुधाकर : मग माझ्यासाठी आपण जामिनकी पत्करायला-

चौथा गृहस्थ : आता काय सांगवं? सुधाकर, तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे! तुमच्याजवळ
आपलं स्पष्ट बोलायचं- हे बघा, तुम्ही बोलूनचालून व्यसनी, तुमची जामिनकी
म्हणजे धोतरात निखारा बांधूनच हिंडायचं- हो तुम्हीच सांगा- व्यसनी माणसांचा
भरवसा काय घ्या? म्हणून माझं आपलं तुम्हाला हात जोडून सांगणं आहे की,
मला या संकटात- आमच्या पाठच्या भावासारखे तुम्ही- तुम्हाला नाही म्हणायचं
जिवावर येतं अगदी- पण तुम्हीच दुसऱ्या कोणाला तरी- हो, तेही खरंच, दुसरं
कोण मिळणार? हो, जाणून बुजून काट्यावर पाय द्यायचा- मोठं कठीण कर्म
आहे! जग म्हणजे एवढ्यासाठी! तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे! तेव्हा
तुम्हाला उपदेश करायचा आम्हाला अधिकारच आहे- तात्पर्य काय, की दारू
पिणं चांगलं नाही. दारू म्हटली की, माणसाची पत गेली, नाचक्की झाली!

दरवाज्यात कुणी उभं करायचं नाही, खऱ्या कळवळ्याचं कुणी भेटायचं नाही- सगळे दादा बाबा म्हणून लांबून बोलतील- पाठचा भाऊ ओळख घायचाच- तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे म्हणून सांगायचं तुम्हाला- सुधाकर, तुम्ही दारू सोडा! बरं, येऊ आता? वेळ झाला!

सुधाकर : (स्वगत) बस्स! दुर्दैवाची दशावतार पाहण्याची आता माझ्यात ताकद नाही! रात्री प्यालेल्या दारूची घाण अजून ज्याच्या तोंडाभोवती घोटाळत आहे, त्यानं मला दारू सोडण्याचा उपदेश करावा! जोड्याजवळ उभं राहण्याची ज्याची लायकी नाही त्यानं जोड्यानं माझं मोल करावं? जिथं कवडी किमतीच्या कंगालांनी माझी पैजारांनी पायमल्ली केली, तिथं सद्गुणी मनुष्याची सहानुभूती मला कशी मिळणार? दारूबाज दोस्तांनी लाथाडलेलं हे थोबाड आता कुणाला कसं दाखवू? माझं उपाशी बाळ, काबाडकष्ट उपसणारी सिंधू- यांच्यापुढं कोणत्या नात्यानं जाऊन उभा राहू? बेवकूब बाप- नालायक नवरा- मातीमोलाचा मनुष्य- दीडदमडीचा दारूबाज- देवा, देवा, कशाला या सुधाकराला जन्माला घातलंस, आणि जन्माला घालून अजून जिवंत ठेवलंस? मी काय करू? कुठं जाऊ? या जगातून बाहेर कसा जाऊ? कोणत्या रूपानं मृत्यूच्या गळ्यात मगरमिठी मारू? पण सुदृढ मनालासुद्धा आत्महत्येसाठी मृत्यूच्या उग्र रूपाकडे पाहताना भीती वाटते. मग दारूबाज दुबळ्या मनाला एवढं धैर्य कुठून येणार? दारूबाजाच्या ओळखीचं मृत्यूचं एकच रूप म्हणजे दारू! तडफडणाऱ्या जिवाच्या जाचण्या बंद करण्याचा दारूखेरीज आता मार्ग नाही! मुलासकट माणुसकीला, सिंधूसकट संसाराला, सद्गुणांसकट सुखाला, जगासकट जगदीश्वराला, सुधाकराचा हा निर्वाणीचा निराशेतला शेवटचा प्रणाम! आता यापुढं एक दारू- प्राण जाईपर्यंत दारू- शेवटपर्यंत दारू!

(जातो. पडदा पडतो.)

प्रवेश चवथा

(स्थळ: तळीरामाचे घर. पात्रे: शास्त्रीबुवा, तळीराम आजारी, व त्याचे मित्र वगैरे)

खुदाबक्ष : काय शास्त्रीबुवा, मिळाला का एखादा डॉक्टर-वैद्य?

शास्त्री : मिळालाय म्हणायचा. पण फार श्रम पडले शोधायचे! आधी तळीराम डॉक्टरचं किंवा वैद्याचं नावच काढू देत नव्हता मुळी; शेवटी सर्वांनी आग्रह केला, तेव्हा दारू पिणारा डॉक्टर किंवा वैद्य मिळाला तर आणा, म्हणून कबूल झाला! पुढं

दारू पिणारा डॉक्टर किंवा वैद्य हुडकण्यासाठी आम्ही निघालो. सारा गाव डॉक्टरांनी आणि वैद्यांनी भरलेला, पण असा एखादा डॉक्टर वैद्य औषधापुरतासुद्धा मिळायची पंचाईत!

खुदाबक्ष : मग झालं काय शेवटी?

शास्त्री : दारू पिणारा डॉक्टर शोधून काढण्यासाठी आपल्या सोन्याबापू अजून फिरतो आहे. गावात मला दारू पिणारा वैद्य काही आढळला नाही; शेवटी एक इसम मिळाला.

खुदाबक्ष : वैद्य आहे ना पण तो?

शास्त्री : वैद्य नाही! एका वैद्याच्या घरी औषध खलायला नोकर होता तो पहिल्यानं! पुढं त्यानंच स्वतःचा कारखाना काढला आहे आता! म्हटलं चला, अगदी नाही त्यापेक्षा ठीक आहे झालं! आता एव्हानाच त्यानं यायचं कबूल आहे- (सोन्याबापू व डॉक्टर येतात.) काय सोन्याबापू, दारू पिणारे डॉक्टर मिळाले वाटतं हे?

सोन्याबापू : नाही. डॉक्टर नाहीत हे, नुसते दारू पिणारेच आहेत. पण डॉक्टरची थोडी माहिती आहे यांना. मी आणलंय यांना आग्रहानं! तुमचे ते वैद्य काही आपल्याला पसंत नाहीत!

शास्त्री : काय असेल ते असो! आपला आयुर्वेदावर अंमळ विश्वास विशेष आहे. वैद्याला कळत नाही- अनु डॉक्टरला कळतं- डॉक्टरसाहेब, क्षमा करा. हे माझं आपलं सर्रास बोलणं आहे- असं का तुम्हाला वाटतं?

सोन्याबापू : तसं नाही केवळ; पण या वैद्यांच्या जाहिरातींवरून मोठा वीट आला आहे! जो भेटतो त्याचं एक बोलणं! शास्त्रोक्त चिकित्सा, शास्त्रोक्त औषधं, अचूक गुणकारी औषधं, रामबाण औषधं, हटकून गुण, तीन दिवसांत गुण, गुण न आल्यास दुप्पट पैसे परत; अनुपानखर्डा सोबत, टपालखर्च निराळा-

डॉक्टर : शिवाय, सरतेशेवटी आगगाडीच्या डब्यातल्यासारखी धोक्याची सूचना!

सोन्याबापू : त्यामुळं खरा वैद्य आणखी खोटा वैद्य ओळखणं एखाद्या रोगाची परीक्षा करण्याइतकंच अवघड होऊन बसलं आहे! वैद्याविषयी आमचा अनादर नाही; आम्हाला एखादा का होईना, पण खरा वैद्य पाहिजे-

(वैद्य प्रवेश करतो.)

वैद्य : आपली मनीषा पूर्ण झालीच म्हणून समजा. आपणाला एखादा खरा वैद्य पाहिजे ना? मग हा पाहा तो आपल्यापुढं उभा आहे. आमची औषधं अगदी शास्त्रोक्त असून रामबाण असतात; हटकून गुण, तीन दिवसांत गुण, गुण न आल्यास दुप्पट

पैसे परत; अनुपानखर्डा सोबत, टपालखर्च निराळा- विशेष सूचना-

सोन्याबापू : म्हणजे आपली धोक्याची सूचना! हे घ्या डॉक्टरसाहेब, ऐका आता! (डॉक्टर मोठ्याने हसतो.)

वैद्य : काय हो, काय झालं असं एकदम हसायला?

डॉक्टर : (हसत) मूर्ख आहात झालं!

वैद्य : अल्पपरिचयानं दुसऱ्याला एकदम मूर्ख म्हणणारा स्वतःच मूर्ख असतो!

डॉक्टर : पण अल्पपरिचयांतच आपला सारा मूर्खपणा स्पष्टपणानं दाखविणारा त्यापेक्षाही मूर्ख असतो!

शास्त्री : ते राहू द्या तूर्त! तळीरामाला उठवायला काही हरकत नाही ना? तळीराम, अरे तळीराम, ऊठ बाबा! हे वैद्य आणखी डॉक्टर आले आहेत.

(तळीराम उठून बसतो.)

डॉक्टर : काय हो सोन्याबापू, हे वैद्यबुवा इथं औषध देण्यासाठीच आले आहेत का?

वैद्य : अहो, हा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार माझा आहे. (शास्त्रीबुवास) काय हो शास्त्रीबुवा, मी असताना आणखी यांना आणण्याची काय जरूरी होती?

मन्याबापू : हे पाहा वैद्यराज, तुम्हा दोघांचे पंथ अगदी निरनिराळे आहेत. म्हणून आम्ही मुद्दाम दोघांनाही आणलं आहे! हो, 'अधिकस्य अधिकं फलं'!

वैद्य : भलतंच काही तरी! नवऱ्या मुलीला एक नवऱ्याच्या ठिकाणी दोन नवरे, किंवा एखाद्याला एका बापाच्याऐवजी दोन बाप-

मन्याबापू : वैद्यराज, असे एकेरीवर येऊ नका. आता आलाच आहात, तेव्हा दोघेही सलोख्यांनं तळीरामाला औषध द्या म्हणजे झालं!

तळीराम : शास्त्रीबुवा, एकट्या वैद्यांनं किंवा डॉक्टरानं मी मरण्यासारखा नव्हतो, म्हणून का तुम्ही या दोघांनाही आणलंत?

डॉक्टर : आपला असा समज या राजश्रींच्या औषधांमुळेच झालेला आहे! खरोखरीच यांच्या औषधात काही जीव नसतो!

तळीराम : औषधात जीव नसेना का! रोग्याचा जीव घेण्याची शक्ती असली म्हणजे झालं!

वैद्य : नाही. आमची औषधं तशी नाहीत! हे पाहा डोळ्यांचे औषध. एकाला दिसत नव्हतं त्याला हे दिलं. आता त्याला अंधारातसुद्धा दिसतं.

डॉक्टर : यांच्या तोंडाला कुलूप घालील अशी त्या औषधावरची कडी आहे आमच्याजवळ!

आमचं डोळ्यांचं औषध एका जन्मांधाला दिलं त्याला अंधारात तर दिसतंच, पण डोळे मिटून घेतले तरी दिसतं!

तळीराम : (स्वगत) मला एकंदर सोळा-सतरा रोग आहेत. त्यापैकी जलोदर हा माझा जीव घेईल असं मला वाटत होतं; पण यांच्या या चढाओढीवरून या दोघांपैकीच कोणीतरी पैज जिंकणारसं वाटतं!

वैद्य : मग काय, काढू मी आपली औषधं?

डॉक्टर : अहो राहू द्या आपलं शहाणपण आपल्याजवळच! मी देणार आहे यांना औषध!

तळीराम : अहो वैद्यराज, डॉक्टरसाहेब, असे आपापसात भांडून तुम्ही जर एकमेकांचा जीव घेऊ लागलात, तर मग माझा जीव कोण घेईल? असे भांडू नका, मी आपल्या मरणाचं अर्थे अर्थे श्रेय तुम्हा दोघांनाही वाटून द्यायला तयार आहे? हं, काढा वैद्यराज, तुमची औषधं.

वैद्य : या पाहा मात्रा. याच पाहून तुमचा वैद्यांबद्दलचा सारा विकल्प दूर होईल.

जनूभाऊ : अबब! काय या मात्रा! एखाद्या नवशिक्या कवीच्या पदांतूनसुद्धा मात्रांचा इतका सुकाळ नसेल!

वैद्य : ही पाहा चूर्ण, ही सत्त्वं, ही भस्मं! हे सुवर्णभस्म, हे मौक्तिकभस्म, हे लोहभस्म-

तळीराम : प्राण घेण्याच्या शास्त्रातसुद्धा काय दगदग आहे ही! रोगाला निःसत्त्व करण्यासाठी आधी इतक्या पदार्थांची सत्त्वं काढायची तयारी! एका देहाचं भस्म करण्यासाठी इतकी भस्मं करण्याची तालीम!

जनूभाऊ : एकूण वैद्याच्या हाती सापडलेला रोगी जिवंत सुटणं कठीणच! हो, प्रत्यक्ष लोखंडाचंही भस्म करण्याची ज्याची तयारी, त्याच्यापुढं रोगी शरीराची काय कथा?

वैद्य : हं, या औषधांची अशी थट्टा करणं पाप आहे. प्राणापेक्षाही अमूल्य आहेत ही औषधं!

जनूभाऊ : तरीच, रोग्याचा प्राण घेऊन शिवाय पैसेही घेता औषधांबद्दल!

वैद्य : उगीच शब्दच्छल नका करू असा. अशी तशी औषधे नाहीत ही! खुशाल डोळे मिटून ही औषधे घ्यावीत!

तळीराम : आणि औषध घेऊन पुन्हा डोळे मिटावेत!

जनूभाऊ : ते मात्र कायमचे! खरंच, राजासाठी तयार केलेली पक्वान्नं स्वयंपाक्याला अगोदरच खावी लागतात, त्याप्रमाणे रोग्याबरोबर वैद्यांनाही औषध घेण्याची वहिवाट

असायला हवी होती! मग मात्र हा घातुक मालमसाला तयार करताना वैद्यांनी जरा विचार केला असता!

- तळीराम** : खरंच, काय ही औषधांची गर्दी! काय हो डॉक्टर, वैद्यांवर नाही का औषध?
- वैद्य** : असं म्हणू नये. वैद्याबद्दल असा अविश्वास दाखवू नये. वैद्य हाच रोग्याचा खरा जिवलग मित्र असतो.
- तळीराम** : रास्त आहे! एरवी रोग्याच्या जिवाशी इतकी लगट कोण करणार?
- डॉक्टर** : अहो सोन्याबापू, उगीच काय पोरखेळ मांडला आहे हा! वैद्याच्या औषधानं कुठं रोग बरे व्हायचे आहेत का? बापानं औषध घ्यावं तेव्हा मुलाच्या पिढीला गुण यायचा!
- वैद्य** : अस्तु. तरी पुष्कळ आहे. वैद्याच्या औषधानं मुलगा जिवंत तरी राहतो; डॉक्टरच्या बाबतीत मात्र बाप औषधानं मरायचा आणि मुलगा बिलाच्या हबक्यानं मरायचा!
- डॉक्टर** : कुचेष्टेने सर्वत्र प्रतिष्ठा वाढतेच असे नाही, बरं का! देशी औषधांचा गुण सावकाशीनं येतो, हे तुमचे लोकच कबूल करतील. तेच विलायती औषधांचं पाहा. औषध घेण्यापूर्वीच्या आणि औषध घेतल्यानंतरच्या रोग्याच्या स्थितीत तीन दिवसांत जमीन-अस्मानाचं अंतर!
- वैद्य** : सत्य आहे. म्हणजे जो रोगी जमिनीवर असायचा तो तीन दिवसांत अस्मानात जायचा!
- डॉक्टर** : डॉक्टरी विद्येचा अपमान होतो आहे हा!
- वैद्य** : आणि आयुर्वेदाची आपण हेटाळणी केलीत तेव्हा? मी आयुर्वेदाचा एक आधारस्तंभ आहे!
- डॉक्टर** : तू आयुर्वेदाचा आधारस्तंभ? अरे, औषधी कारखान्यात रोजावर खल चालवायला मजूर म्हणून तू होतास, एवढाच आयुर्वेदाच्या नावाला तुझा विटाळ! तू एखादा वैद्य का आहेस?
- वैद्य** : हात दाखवून अवलक्षण करून घेतलंस खरं! मग तू तरी डॉक्टर आहेस वाटतं! खलतांना देशी औषधं माझ्या हाताला तरी लागली होती. आणि तू डॉक्टर तर नाहीसच; पण नुसता कंपाउंडरसुद्धा नाहीस. एका डॉक्टरच्या दवाखान्यात थकलेली बिलं वसूल करण्याचं तुझं मूळचं काम! इतक्या हलक्या वशिल्यानं डॉक्टरी विद्येशी नातं जोडून आयुर्वेदाचा अपमान करीत आहेस!
- मन्याबापू** : अहो गृहस्थहो, तुमच्या बोलाचालीत आयुर्वेद, वैद्य, डॉक्टरी विद्या, डॉक्टर, असली मोठाली नावं कशाला हवीत? तुम्ही एकमेकांच्या नालस्त्या केल्यानं

त्या मोठाल्या नावांना काही धक्का पोहोचत नाही. तुम्हा नामधारकांचा त्या पवित्र नावाशी काय संबंध आहे? वाऱ्यानं नकाशा फडफडला म्हणून काही देशात धरणीकंप होत नाही! आता आलाच आहात, तेव्हा एकोप्यानं नीट तळीरामाची प्रकृती पाहा, आणि सुखाच्या पावली आपापल्या घरी परत जा. हं, तळीराम, हो पुढं. वैद्यराज, डॉक्टर, आता वादंग नको उगीच! डॉक्टर, तुम्ही याची उजवी बाजू तपासा आणि वैद्यबुवा, तुम्ही याची डावी बाजू सांभाळा.

(दोघे तळीरामला तपासू लागतात.)

वैद्य : काय करावं, शास्त्रात उजव्या हाताची नाडी पाहावी असं आहे. इथं आमच्या नाड्या आखडल्या! याच्या डाव्या बाजूलाही नाडीपुरताच एक छोटसा उजवा हात असता तर काय बहार झाली असती!

डॉक्टर : नाडी झाली. आता जीभ काढा पाहू!

वैद्य : हं शास्त्रीबुवा; यांना आवरा! जीभ कोणाची? यांची का आमची? जीभ कोणालाच बघता यायची नाही. रोग्याला दोन तोंडं असती तर गोष्ट निराळी! तूर्तास जीभ लढ्यात पडली आहे! नुसता हात पाहण्यावरच भागवलं पाहिजे!

तळीराम : (स्वगत) काय करू! चांगला असतो तर एकेकाला असा हात दाखविला असता की, एका तोंडाची दोन तोंडं झाली असती!

डॉक्टर : नाडी फार मंद चालते!

वैद्य : नाडी फार जलद चालते!

डॉक्टर : थंडीनं हातपाय गार पडले आहेत.

वैद्य : तापानं अंगाला हात लाववत नाही!

डॉक्टर : झोप लागत नाही!

वैद्य : सुस्ती उडत नाही!

डॉक्टर : रक्तसंचय कमी झाला आहे!

वैद्य : रक्तसंचय फाजील झाला आहे!

डॉक्टर : पौष्टिक पदार्थांनी रक्ताचा पुरवठा केला पाहिजे!

वैद्य : फासण्या टाकून रक्तस्राव करविला पाहिजे!

डॉक्टर : नाही तर क्षयावर जाईल!

वैद्य : नाही तर मेदवृद्धी होईल!

- तळीराम** : काय हो, ही परीक्षा आहे का थट्टा आहे? दोघांच्या सांगण्यात जमीन अस्मानाचं अंतर! शास्त्रीबुवा, यापैकी एकट्यानं मी मरण्याजोगा नव्हतो म्हणून या दोघांनाही आणलंत वाटतं?
- डॉक्टर** : असं कसं म्हणता? शरीरात डावं-उजवं हे असायचंच! अर्धशिश्याच्या वेळी नाही का अर्धच डोकं दुखत? एकीकडे एक डोळा येतो तर एक डोळा जातो!
- वैद्य** : शिवाय, यांच्या-आमच्या पद्धतीचा विरोध लक्षात घेतला पाहिजे. यांच्या-आमच्या शब्दांत कुठं जमत असेल तर एकमेकांशी न जमण्यांत! त्या मानानं हा फरक असायचाच!
- तळीराम** : हं, मग ठीक आहे. आता माझ्या शरीराची वाटेल तशी दुर्दशा करा. एक बाजू क्षयानं रोडावली असून दुसरी बाजू मेदानं फुगून दिसते, असं सांगितलंत तर पहिलवान बाजूच्या वतीनं काडीपहिलवान बाजूला मी हसून दाखवितो! इतकंच नाही तर एका बाजूने मेलो असलो तर जित्या बाजूनं मेल्या बाजूला खांदा घायलामुद्धा माझी तयारी आहे! चालू द्या परीक्षा पुढे!
- डॉक्टर** : तत्राप रोग प्रयत्नसाध्य आहे.
- वैद्य** : रोग अगदी असाध्य आहे!
- डॉक्टर** : पथ्यपाणी केलं तर रोगी खडखडीत बरा होईल.
- वैद्य** : धन्वंतरी जरी कोळून पाजला तरी रोगी जगायचा नाही!
- डॉक्टर** : जीव गेला तरी रोगी मरायचा नाही!
- वैद्य** : तीन दिवसांत रोग्याचा मुडदा पाडून दाखवितो!
- डॉक्टर** : अहो, ही तुमची पैजहोड नको आहे. औषध काय घायचं ते द्या.
- डॉक्टर** : (स्वगत) आता या चोराला चांगलाच फसवितो. (उघड) ठीक आहे, माझ्याबरोबर मनुष्य द्या म्हणजे औषध पाठवितो. ते दिवसांतून तीन वेळा दारूतून घायचं! दारूचा सारखा मारा ठेवावा लागेल!
- वैद्य** : हे आमचं औषध. हे तीन दिवसांतून एकदा घायचं, पथ्य दारू न पिण्याचं! दारूच्या थेंबाचा स्पर्श यांना होता कामा नये!
- तळीराम** : दारूचा स्पर्श नको? असं काय? शास्त्रीबुवा, उठवा या दोघांनाही! दारूचा स्पर्श नको काय? हं चला, उठा! डॉक्टर, तुमचं काय औषध आहे ते पाठवा आणि बाकीचा सारा दवाखाना त्या वैद्याला पाजा आणि वैद्यबुवा, तुम्ही आपला सारा आयुर्वेद या डॉक्टरच्या घशात कोंबा! चला निघा! (ते दोघे जातात.) काय

नशिबाचा खेळ आहे पाहा! औषधासाठी दारू प्यायला सुरुवात केली तो दारूसाठी औषध पिण्यावर मजल येऊन ठेपली! खुदाबक्ष, काढा काही शिल्लक असेल तर! बस्स झाला हा पोरखेळ!

(ते दारू आणतात; सर्वजण पिऊ लागतात.)

सुधाकर : थांबा, सगळी संपवू नका. असेल नसेल तेवढी दारू आता मला पाहिजे आहे.

(एक खुर्ची, टेबल, दोन तीन शिसे वगैरे घेऊन पुढे येतो व पेला भरतो.)

शास्त्री : का, खुदाबक्ष? आमचं म्हणणं खरं झालं की नाही? सुधाकर, तुझ्या स्वभावाची परीक्षा बरोबर झाली होती ना? तुझी प्रतिज्ञा फुकट गेली.

सुधाकर : (पेला भरीत) माझ्या जोडीदार मूर्खानो, तुम्हाला माझ्या स्वभावाची परीक्षा झाली असे नाही. पण मला माझ्या दुर्दैवाची परीक्षा झाली नाही! मित्रहो, बोलल्या न बोलल्याची एकदा मला माफी करा, पण या वेळी मला छेडू नका! जखमी झालेल्या सिंहाचं विव्हळणं ऐकूनसुद्धा भेकड सावजांना दूर व्हावं लागतं! मला हसायचं आहे? माझी कुचेष्टा करायची आहे? करा, खुशाल करा. पण एका बाजूला जाऊन करा! (सर्वजण मागे जातात. यानंतरचा प्रवेश शेवटच्या पडद्यावर.) सुधाकर ज्या रस्त्यानं जाणार आहे, तिथं संगतीसोबतीची त्याला जरूरी नाही. ये, मदिरे, ये. मदिरे, तू देवता नाहीस, हे सांगायला जगातल्या पंडितांचा तांडा कशाला हवा? तुझ्या जुलमी जादूनं जडावलेल्या जनावरालासुद्धा कळतं, की तू एक राक्षसी आहेस! तू घातकी राक्षसी आहेस! तू क्रूर राक्षसी आहेस! पण तू प्रामाणिक राक्षसी आहेस! गळा कापीन म्हणून म्हटल्यावर तू गळाच कापीत आली आहेस! घरादाराचा सत्यानाश करण्याचं वचन देऊन तू कधी अन्यथा कृती केली नाहीस! मृत्यूच्या दरवाज्यापर्यंत सोबत करण्याचं कबूल केल्यावर तू कधी माघार घेत नाहीस! सुंदर चेहेऱ्याचं तुझ्यामुळं भेसूर सोंग झालं तरी त्या चेहेऱ्याची तुला चटकन ओळख पटते! तू एखाद्याचं नाव बुडविलंस तरी अनोळखी पाजीपणानं तू त्याचं नाव टाकीत नाहीस! चल, मदिरे! आपल्या अघोर, घातुक शक्तीनं, सुधाकराच्या गळ्याला मगरमिठी मार! मग या कंठालिंगानं सुधाकराचे प्राण कंठाशी आले तरी बेहतर! (भराभर पेले पितो. रामलाल येतो व सुधाकराच्या हातातला पेला घ्यावयास जातो.) बेअकली नादान! दूर हो-खबरदार एक पाऊल पुढं टाकशील तर! जा रामलाल, कोवळ्या पाडाचाच अघोर घास ओढून काढण्यासाठी आधी वाघाच्या उपाशी जबड्यात हात घाल; आणि मग माझ्या समोरचा हा प्याला उचलण्यासाठी आपला तो हात पुढं कर!

रामलाल : अरेरे, सुधा, तुझ्या निश्चयाबद्दल सिंधूताईचा निरोप ऐकून मी मोठ्या आशेनं रे इथं आलो आणि तू हा प्रकार दाखविलास?

- सुधाकर** : त्यापेक्षाही मोठ्या आशेनं मी तो निश्चय केला होता; पण-
- रामलाल** : पण, पण-पण काय कपाळ? सोड, सुधा, अजून तरी ही दारू सोड रे-
- सुधाकर** : आता सोड? इतके दिवस दारू प्याल्यावर- वेड्या, इतके दिवस कशाला? एकदाच प्याल्यावर दारू सोड? वेड्या, दारू ही अशीतशी गोड नाही की, जी या कानानं ऐकून या कानानं सोडून देता येईल! दारू ही एखादी चैनीची चीज नव्हे, की शोकाखातर तिची सवय आज जोडता येईल आणि उद्या सोडता येईल! दारू हे एखादे खेळणे नव्हे, की खेळता खेळता कंटाळून ते उशापायथ्याशी टाकून देऊन बिनधोक झोप घेता येईल! अजाण मुला, दारू ही एक शक्ती आहे, दारू हे काळाच्या भात्यातलं अस्त्र आहे. दारू ही जगाच्या चालत्या गाड्याला घातलेली खीळ आहे. दारू ही पोरखेळ करता येण्यासारखी क्षुद्र, क्षुल्लक वस्तू असती, तर तिच्याबद्दल एवढा गवगवा जगात केव्हाच झाला नसता! हजारो परोपकारी पुरुषांनी आपल्या देहाची धरणं बांधली तरीसुद्धा जिचा अखंड ओघ चारी खंडांत महापुरानं वाहत राहिला, वेदवेदांची पानं जिच्या ओघावर तरंगत गेली, कठोर शक्तीचे मोठाळे राजदंड जिच्या गळ्यात रुतून बसले, ती दारू म्हणजे काही सामान्य वस्तू नव्हे! दारूची विनाशक शक्ती तुला माहीत नाही! मुसळधार कोसळणाऱ्या पावसात टिकाव धरून राहणारी इमारत दारूच्या शिंतोड्यांनी मातीला मिळेल! दारूगोळ्यांच्या तुफानी माऱ्यासमोर छाती धरणारे बुरुज, या दारूच्या स्पर्शानं गारद होऊन जमीनदोस्त पडतील! फार कशाला, पूर्वीचे जादूगार मंतरलेले पाणी शिंपडून माणसाला कुत्र्या-मांजऱ्याची रूपं देत असत. ही गोष्ट तुझ्यासारख्या शिकल्या-सवरलेल्या आजच्या पंडिताला केवळ थट्टेची वाटेल; पण रामलाल, दारूची जादू तुला पाहायची असेल, तर तुला वाटेल तो बत्तीसलक्षणी आणि सर्व सदगुणी पुरुष पुढं उभा कर आणि त्याच्यावर दारूचे चार थेंब टाक; डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं तोच तुला त्या मनुष्याचा अगदी पशू झालेला दिसू लागेल! अशी ही दारू आहे, समजलास?
- रामलाल** : तुझ्या मनोनिग्रहानं, तुझ्या विचारशक्तीनं, - सुधा, सुधा, तू मनात आणल्यावर तुला काय करता येणार नाही? दारू कितीही अचाट शक्तीची असली तरी तिच्या पकडीतून तुला खात्रीनं सुटता येईल- आपल्या निश्चयाची नीट आठवण कर!
- सुधाकर** : कसला कपाळाचा तो निश्चय! दारूच्या बेशुद्धीत घोंगडीवर घरघरत पडलेल्या आसन्नमरणानं, शेवटच्या नजरेनं, एखाद्याला सावधपणानं ओळखल्यासारखं केलं, तर जीवनकलेच्या तशा तुटल्या आधारावर विवेकी पुरुषानं भरवसा ठेवून भागत नाही. आजपर्यंत मलासुद्धा असंच वाटत होतं; पण भाई, आता माझी पुरी खात्री झाली आहे की, दारूच्या पेचातून मनुष्याची कधीही सुटका न्हायची नाही! रामलाल, नदीच्या महापुरात वाहताना गारठ्यानं हातपाय आखडल्यावर, नदीत

खात्रीनं आपला जीव जाणार, अशी जाणीव झाली तर बुडत्याला त्या पांगळ्या हातापायांनी ओघाच्या उलट पोहून नदीतून बाहेर येता येईल का? भडकलेल्या गावहोळीच्या फोटोच्यात भाजून निघताना, जीव जाण्याची हास्ती वाटली तरी जळत्याला त्या जात्या जिवाच्या शेवटच्या श्वासांचे फुंकर मारून ती भोवतालची आग विझविता येईल का? मग या दोन्ही महाभूतांच्या ओढत्या-जळत्या शक्ती जिच्यांत एकवटल्या आहेत, त्या दारूच्या कबज्यात गळ्यापर्यंत बुडाल्यावर प्रत्यक्ष ईश्वरी शक्ती लाभली तरी मरत्याला बाहेर कसं येता येईल? रामलाल, दारूची सवय सुटण्याची एकच वेळ असते आणि ती वेळ म्हणजे प्रथम दारू पिण्यापूर्वीचीच! पहिला एकच प्याला- - मग तो कोणत्या का निमित्तानं असेना- ज्यानं एकदा घेतला तो दारूचा कायमचा गुलाम झाला! निव्वळ हौसेनं जरी दारूशी खेळून पाहिलं तरी दिवाळीचा दिवा भडकून होळीचा हलकल्लोळ भडकल्यावाचून राहायचा नाही! रामलाल, दारूची कुळकथा एकदाच नीटपणानं ऐकून घे! दम खा! मला एकदा- (पेला भरून पितो. रामलाल तोंड खाली करतो.) बस्स, ऐक आता नीट! प्रत्येक व्यसनी मनुष्याच्या दारूबाज आयुष्याच्या संमोहावस्था, उन्मादावस्था व प्रलयावस्था अशा तीन अवस्था हटकून होतात. या प्रत्येक अवस्थेची क्रमाक्रमानं सुरुवात एकच प्याला नेहमी करीत असतो. प्रत्येक दारूबाजाची दारूशी पहिली ओळख नेहमी एकच प्यालानं होत असते! थकवा घालविण्यासाठी, तंदुरुस्तीसाठी, कुठल्याही कारणामुळं का होईना, शिष्टाचाराचा गुरूपदेश म्हणून म्हण किंवा दोस्तीच्या पोटी आग्रह म्हणून म्हण, हा एकच प्याला नेहमी नवशिक्याचा पहिला धडा असतो! एखादा अक्षरशात्रू हमाल असो; किंवा कवींचा कवी, आणि संजीवनी विद्येचा धनी एखादा शुक्राचार्य असो; दोघांचाही या शास्त्रातला श्रीगणेशा एकच- हा एकच प्याला! दारूच्या गुंगीनं मनाची विचारशक्ती धुंदकारल्यामुळं मनुष्याला मानसिक त्रासाची किंवा देहाच्या कष्टाची जाणीव तीव्रपणानं होत नाही, आणि म्हणून या अवस्थेत दारूबाजाला दारू नेहमी उपकारी वाटत असते. जनलज्जेमुळं आणि धुंद उन्मादाच्या भीतीमुळं- समजत्या उमजत्या माणसाला घटकेपुरतीसुद्धा बेशुद्धपणाची कल्पना अजाणपणामुळं फारच भयंकर वाटत असते आणि म्हणून सुरुवातीला जनलज्जेइतकीच नवशिक्या दारूबाजाला गैरशुद्धीची भीती वाटत असते! अशा दुहेरी भीतीमुळं या अवस्थेत मनुष्य, दुष्परिणाम होण्याइतका अतिरेक तर करीत नाहीच; पण आपल्याला पाहिजे त्या बेताची गुंगी येईल इतक्या प्रमाणातच नेहमी दारू पीत असतो. आणि म्हणून संमोहावस्थेत दारूबाजाला प्रमाणशीर घेतलेली दारू हितकारक आणि मोहकच वाटते! दारूच्या दुसऱ्या आणखी तिसऱ्या परिस्थितीतले दुष्परिणाम त्याच्या इष्टमित्रांनी या वेळी दाखविले म्हणजे ते त्याला अजिबात खोटे, अतिशयोक्तीचे किंवा निदान दुसऱ्याच्या

बाबतीत खरे असणारे, वाटू लागतात. सुरुवातीच्या प्रमाणशीरपणामुळं स्वतःचं व्यसन त्याला शहाण्या सावधपणाचं वाटतं आणि अवेळी दाखविलेली ही चित्रं पाहून, आपले इष्टमित्र भ्याले असतील किंवा आपल्याला फाजील भिवविण्यासाठी ती दाखविली जातात, अशी तरी स्वतःची मोहक फसवणूक करून घेऊन दारूबाज आपल्या उपदेशकांना मनातून हसत असतो. याच अवस्थेतून न कळत आणि नाइलाजानं पुढच्या अवस्था उत्पन्न झाल्यावाचून राहात नाहीत. हे दुर्दैवी सत्य या वेळी मनुष्याला पटत नाही, आणि तो आपलं व्यसन चालू ठेवतो! परंतु मनुष्याच्या मनावर आणि शरीरावर सवयीचा जो परिणाम होतो तोच तितक्यामुळे उद्या होत नाही आणि म्हणून दारूबाजाला रोजच्याइतकी गुंगी आणण्यासाठी कालच्यापेक्षा आज आणि आजच्यापेक्षा उद्या अधिक दारू पिण्याचं प्रमाण अधिक वाढवीत न्यावं लागतं! या संमोहावस्थेच्या शेवटच्या दिवसांत तर हे प्रमाण वाढत वाढत इतक्या नाजूक मर्यादेवर जाऊन ठेपलेलं असतं, की बैठक संपल्यानंतर एकच प्याला अधिक घेतला तर तो अतिरेकाचा झाल्यावाचून राहू नये! या सावधपणाच्या अवस्थेची मुख्य खूण हीच असते, की अगदी झोप लागण्याच्या वेळी मनुष्य पूर्ण सावध असतो. निशेचा थोडासा तरी अंमल असेल अशा स्थितीत त्याला झोप घेण्याचा धोर होत नाही. अशा स्थितीत एखाद्या दिवशी कुठल्या तरी कारणामुळे विशेष रंग येऊन मित्रमंडळी एकमेकांना आग्रह करू लागतात. आपण होऊन आपल्या प्रमाणाच्या शुद्धीत राहण्याच्या कडेलोट सीमेवर जाऊन बसलेल्या दारूबाजाला त्या बैठकीचा शेवटचा म्हणून आणखी एकच प्याला देण्यात येतो. संमोहावस्था संपून उन्मादावस्था पहिल्यानं सुरू करणारा असा हा एकच प्याला! बरळणं, तोल सोडणं, ताल सोडणं, कुठं तरी पडणं, काहीतरी करणं या गोष्टी या अतिरेकामुळे त्याच्याकडून घडू लागतात. रामलाल, ही भाकडकथा ऐकून कंटाळू नकोस. या पुढच्या अवस्थांत जितक्या जलदीनं दारू मनुष्याचं आख्यान आटोपतं घेत जाते, तितक्याच जलदीनं मी दारूचं आख्यान आटोपतं घेतो. या उन्मादावस्थेत दररोज मनुष्याला भरपूर उन्माद येईपर्यंत दारू घेतल्याखेरीज चैन पडत नाही आणि समाधान वाटत नाही. इतक्या दिवसांच्या सरावामुळे शरीर आणि मन यांना जगण्यासाठी दारू ही अत्रापेक्षा अधिक आवश्यक होऊन बसते. या उन्मादावस्थेत निशेच्या अतिरेकामुळे वेळोवेळी अनाचार आणि अत्याचार घडतात. सावधपणाच्या काळी पश्चात्तापामुळे तो हजारो वेळा दारू सोडण्याची प्रतिज्ञा करतो, आणि कमकुवत शरीराच्या गरजेमुळे तितक्याच वेळा त्या प्रतिज्ञा मोडतो. कंगाल गरिबी आणि जाहीर बेअब्रू यांच्या कैचीत सापडून तो दारू सोडण्याचा प्रयत्न करतो आणि निर्जीव शरीर आणि दुबळे मन यांच्या पकडीत सापडून तो अधिकाधिक पिऊ लागतो. पहिल्या अवस्थेत मनुष्य दारूला सोडीत नाही; आणि

या अवस्थेत दारू मनुष्याला सोडीत नाही. मद्यपानाचे भयंकर दुष्परिणाम भावी काळी आपल्याही ठिकाणी शक्य आहेत अशी दूरदृष्टीने भाग्यशाली जाणीव झाली तर एखादा नवशिका दारूबाज अतिशय करारीपणानं, पोलादी निश्चयानं आणि अनिवार विचारशक्तीनं पहिल्या अवस्थेत असताना एखादे वेळी तरी दारूचं व्यसन सोडायला समर्थ होईल. पण या दुसऱ्या अवस्थेत काही दिवस घालविल्यानंतरही दारूच्या पकडीतून अजिबात सुटणारा मनुष्य मात्र अवतारी ताकदीचा, ईश्वर शक्तीचा, आणि लोकोत्तर निग्रहाचाच असला पाहिजे. उत्तरोत्तर अनाचार वाढत जातात आणि त्यानंतरचे पश्चात्तापाचे क्षण मनाला सहन होईनासे होतात. अशा वेळी जगात तोंड दाखवायला वाटणारी लाज कोळून पिण्यासाठी निर्लज्जपणानं दारू कधीही सुटणार नाही. आणि पश्चात्तापामुळे पिळून काढणारा सावधपणाचा एकही क्षण आपल्याजवळ न येऊ देण्याच्या निश्चयानं अष्टौप्रहर आणखी अखंड गुंगीत पडून राहण्यासाठी म्हणून तो एकच प्याला घेतो; दारू न पिण्याची प्रतिज्ञा मोडतो; आणि पुन्हा तशी प्रतिज्ञा करीत नाही. हा एकच प्याला म्हणजे तिसऱ्या प्रलयावस्थेची सुरुवात! भाई, आज सकाळी सिंधूजवळ प्रतिज्ञा करताना मला मूर्खाला कल्पनासुद्धा झाली नाही, की आजच्या दिवशीच माझ्या आयुष्याची प्रलयावस्था सुरू होणार आहे! सकाळची सिंधूची आनंदी मुद्रा, तो आनंदाश्रू, मिटत चाललेल्या माझ्या डोळ्यांतली अखेरच्या आशेची ती निस्तेज लकाकी, वेड्या आशेच्या भरात, आम्ही दोघांनी चुंबन घेतल्यामुळं बाळाच्या कोवळ्या गालावर आलेली लाली- भाई, आमच्या चिमुकल्या जगातला तो शेवटचा आनंद- तो आनंद - जाऊ दे या एकच प्याल्यात! (दारू पितो.) वेड्या, आता वार्डेट वाटून घेण्याचं काही कारण नाही. इतका वेळ मी ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगितल्या म्हणून अजाण जिवा, तुला थोडीशी आशा का वाटू लागली आहे? माझं हे ब्रह्मज्ञान पश्चात्तापाचं नाही; ते विषारी निराशेचं आहे. माझ्या दारूबाज आयुष्यातली ही तिसरी प्रलयावस्था आहे. पहिल्या अवस्थेत मनुष्य दारूला सोडीत नाही. दुसऱ्या अवस्थेत दारू मनुष्याला सोडत नाही, आणि तिसऱ्या अवस्थेत दोघेही एकमेकांला सोडीत नाहीत. या अवस्थेत दारू आणि मनुष्य यांचा इतका एकजीव झालेला असतो की, जीव जाईपर्यंत त्यांचा वियोग होत नाही. अष्टौप्रहर दारूच्या धुंदीत पडला असता त्या धुंदीच्या गुंगीतच एखादा रोग बळावल्यामुळं म्हण, एखाद्या मानसिक आघातामुळं म्हण किंवा आकस्मिक अपघातामुळं म्हण; त्याचा एकदाचा निकाल लागतो. आणि तो निकाल जवळ आणण्यासाठी अशी भराभर दारू घेत बसणं, एवढंच या जगात माझं काम आहे. हा एक- आणखी एक- बस्स, आणखी एकच प्याला! (पुन्हा भराभर पितो.)

रामलाल : सुधा, सुधा, काय करतो आहेस हे तू?

सुधाकर : काय करतो आहे मी? ऐक, रामलाल! तू माझा जिवलग मित्र, निस्सीम हितकर्ता

आहेस; पण तुझ्याहूनही माझा एक अधिक निस्सीम हितकर्ता- माझाच नाही, एकंदर जगाचा- जीवमात्राचा एक जिवलग मित्र, निस्सीम हितकर्ता आहे. त्याच्या सन्मानाचा मी प्रयत्न करीत आहे. ज्याच्यापुढं धन्वन्तरीनंसुद्धा हात टेकले आहेत; अशा रोम्याच्या यातनांनी तळमळणाऱ्या जिवाला अखेर कोण हात देतो? मृत्यू! दुष्काळाच्या उपासमारीमुळं तडफडून केविलवाण्या नाइलाजांनं एकमेकांकडे पाहणाऱ्या मायलेकरांच्या दुःखाचा शेवट कशांनं होतो? मृत्यूंनं! आपल्या जुलमी जोरांनं जीवकोटीला त्राही त्राही करून सोडणाऱ्या नराधमाच्या नाशासाठी निराश मनुष्यजाती अखेर कोणाच्या तोंडाकडे पाहते? मृत्यूच्या! तो मृत्यू तुला आणि मला भेटण्यासाठी यायचाच! अशा परोपकारी काळपुरुषाला दोन पावलं आणायला गेलं तर त्यात आपली माणुसकी दिसून येऊन त्याचे तेवढे कष्ट वाचतील. अशा रीतींनं यमाला सामोरा जाण्यासाठी या दुबळ्या देहात मी दारूंनं थकवा आणीत आहे. रामलाल, दुसऱ्याचा नाश केल्यामुळं आपल्याला खून चढतो खरा; पण मी ही आत्महत्या करीत आहे, तिचाच मला खून चढत चालला आहे! भल्या मनुष्या, खुनी इसमासमोर उभं राहणं धोक्याचं असतं! (पुन्हा पितो.)

- रामलाल** : पण असा जिवाचा त्रागा करायचं काय कारण आहे?
- सुधाकर** : काय कारण? एकच कारण- आणि तेही हा एकच प्याला!
- रामलाल** : एकच प्याला- एकच प्याला- या एकच प्याल्यात आहे तरी काय एवढं?
- सुधाकर** : या एकच प्याल्यात काय आहे म्हणून विचारतोस? भाई, अगदी वेडा आहेस! या एकच प्याल्यात काय काय नाही म्हणून तुला वाटतं? (प्याला भरून) हा पाहा एकच प्याला! हा भरलेला आहे खरा! यात काय दिसतं आहे तुला? रामलाल, मनुष्याच्या आयुष्यात निराशेचा शेवटचा असा काल येतो, की ज्या वेळी जीविताची आठवण मोहानं त्याला फसवू शकत नाही आणि मरणाच्या खात्रीमुळं तो स्वतःच्या देहावर मृत्यूच्या दरबाराची सत्ता कबूल करायला लागतो- मृत्यूच्या भयानक स्वरूपाशी मनुष्याशी दृष्टी परिचयानं एकरूप होताच, तो क्षणभंगुर जगाकडे काळाच्या क्रूरपणानं पाहू लागतो. मनुष्यहृदयातल्या सहज काव्यस्फूर्तीतही हा दृष्टीतला क्रूरपणा खेळू लागतो. अशा वेळी तीव्र निराशेनं कडवटलेल्या मृत्यूच्या क्रूर काव्यदृष्टीनं पाहताना सुंदर वस्तूंबद्दलसुद्धा भयान कल्पना आठवतात. त्या दृष्टीनं पाहताना, आईच्या मांडीवर समाधानानं स्तनपान करणारं मूल दिसलं, की ते तिथल्या तिथे मेलं तर त्या आईला काय दुःख होईल, असं चित्र अशा क्रूर कल्पनेपुढं उभं राहतं! हळदीनं भरलेली नवी नवरी पाहताच वपनानंतर ती कशी दिसेल याबद्दल कल्पना विचार करू लागते! रामलाल, मी हल्ली त्या अवस्थेत आहे आणि माझ्या कल्पनेला मद्यपानाच्या ज्योतीची ज्वाला प्रदीप्त करीत आहे. अशा वेळी मी उचंबळून बोलत आहे! आता माझ्या दृष्टीनं

या एकच प्याल्यात काय भरलेलं आहे ते पाहा! पृथ्वीनं आपल्या उदरीच्या रत्नांचा अभिलाष केल्यामुळे खवळलेल्या सप्तसमुद्रांनी आपल्या अवाढव्य विस्तारानं पृथ्वीला पालाण घालण्याचा विचार केला; त्या जलप्रलयाच्या वेळी कूर्मपृष्ठाच्या आधारावर पृथ्वीनं आपला उद्धार केला! पुढे विश्वाला जाळण्याच्या अभिमानानं आदित्यानं बारा डोळे उघडले! त्या अग्निप्रलयात एका वटपत्रावर चित्स्वरूप अलिप्त राहून त्यानं सारी सृष्टी पुन्हा शृंगारली! उभयतांच्या या अपमानामुळं अग्नि आणि पाणी यांनी आपापलं नैसर्गिक वैर विसरून सजीव सृष्टीच्या संहाराचा विचार केला! परीक्षितीचा प्राण घेण्यासाठी मत्सराच्या त्वेषानं तक्षकानं बोरातल्या आळीचं रूप घेतलं, त्याप्रमाणे खवळलेले सप्तसमुद्र सुडाच्या बुद्धीनं या इवल्याशा टीचभर प्याल्यात सामावून बसले; आणि आदित्यानं आपली जाळण्याची आग त्यांच्या मदतीला दिली! मनुष्याच्या दृष्टीला भूल पाडणारा मोहकपणा आणण्यासाठी, तरण्याताठ्या विधवांच्या कपाळाचं कुंकू कालवून या बुडत्या आगीला लाल तजेला आणला! या एकाच प्याल्यात इतकी कडू अवलादीची दारू भरली आहे! नीट बघितलीस ही दारू? (प्याला पितो.) आता या रिकाम्या प्याल्यात काय दिसतं तुला? काही नाही? नीट पाहा, म्हणजे श्रीकृष्णाच्या तोंडात विश्वरूपदर्शनप्रसंगी यशोदेला जे चमत्कार दिसले नसतील, ते या रिकाम्या प्याल्यात तुझ्या दृष्टीला दिसतील! काबाडकष्ट उपसून आलेला थकवा घालविण्याच्या आशेनं दारू पिणाऱ्या मजुरांच्या या पाहा झोपड्या! निरुद्योगाचा वेळ घालविण्यासाठी म्हणून दारू पिणाऱ्या श्रीमंतांच्या या हवेल्या! केवळ प्रतिष्ठितपणाचं लक्षण म्हणून चोचल्यानं दारू प्यायला शिकलेल्या, शिकलेल्या पढतमूर्खांचा हा तांडा! अकलेच्या मार्गानं न साधणारी गोष्ट मजलशीत एखाद्याजवळून साधून घेण्यासाठी धूर्ततेनं त्याच्याबरोबर म्हणून थोडीशी घ्यायला लागून पिता पिता शेवटी स्वतःही बुडालेल्या व्यवहारपंडितांची ही पागा! उद्योगी, गरीब, आळशी श्रीमंत, साक्षर पढतमूर्ख, निरक्षर व्यवहारी सर्वांना सरसकट जलसमाधी देणारा हा पाहा एकच प्याला! दारूबाज नवऱ्याच्या बायकांची ही पाहा पांढरी फटफटीत कपाळं! दारूबाजांच्या पोरक्या पोरान्च्या या उपासमारीच्या किंकाळ्या, कर्त्यासवरत्या मुलांच्या अकाली मरणानं तळमळणाऱ्या वृद्ध मातापितरांचं विव्हेळणं! चोरीस गेलेल्या चौदा रत्नांच्या मोबदल्यासाठी या एकच प्याल्यात सामावलेल्या सप्तसमुद्रांनी दारूच्या रूपानं भूमातेची कैक नररत्न अकाळी पचनी पाडली! स्त्रीजातीला नटविण्यासाठी समुद्राच्या उदरातून जितकी मोती बाहेर निघाली त्याच्या दसपट आसवांची मोती दारूमुळं स्त्रीजातीनं या एकच प्याल्यात टाकली आहेत! बेवारशी बायकांची बेअब्रू, बेशरम बाजारबसव्यांची बदचाल, बेकार बेरडांची बदमाषी! बेचिराख बादशहाती, जिवलग मित्रांच्या मारामाऱ्या, दंगलबाजी, खून- रामलाल, हा पाहा, जगावर

अंमल चालविणारा बादशाहा सिकंदर, दारूच्या अमलाखाली केवळ मारेकरी बनून आपल्या जिवलग मित्राचा खून करीत आहे! तो पाहा, मेलेल्याला सजीव करणारा दैत्यगुरू शुक्राचार्य, आपल्या त्या संजीवनीसह या एकच प्याल्यात बुडून अधःपात भोगीत आहेत! (पेल्यात दारू भरू लागतो; रामलाल त्याचा हात धरू लागतो.) हट्टी मूर्खा, अजून माझा हात धरतोस! आता माझा हात धरून काय फायदा होणार? अजून तुला हा एकच प्याला थट्टेचा वाटतो का? रामलाल, अनादिकालापासून समुद्रात बुडालेली जहाजं; मनुष्यसंसाराचा अफाट पसारा, ही सारी एकवटून लक्षात आणली म्हणजे सामान्य मनुष्यबुद्धीला त्या सर्वांनी गजबजलेला समुद्राचा तळ भयानक वाटू लागतो. भाई, तू बुद्धिवान आहेस आणि कल्पकही आहेस. माझ्या हातातला हा लहानसा एकच प्याला तुझ्या कल्पनेच्या विश्वात इतका मोठा होऊ दे, की या सुंदर जगाचा जितका भाग त्या पेल्याच्या तळाशी रतून बसला आहे, तो तुझ्या डोळ्यांसमोर नाचू लागेल. तुझी हट्टी भेदरू लागली, तरळू लागली! रामलाल, हाच तो विराट्स्वरूप एकच प्याला! रामलाल, हे उग्र आणि भयानक चित्र नीट पाहून ठेव. माझ्या हातचा पेला काढून घेण्याच्या भलत्या भरीला पडू नकोस. परोपकारी मनुष्या, इतका वेळ घसा फोडून तुझ्या कल्पनेपुढं हा विराट्स्वरूप एकच प्याला मूर्तिमंत उभा केला, तो या सुधाकरासाठी नव्हे. जा, साऱ्या जगात तुझ्या वैभवशाली वाणिंनं हे मूर्तिमंत चित्र हा विराट्स्वरूप एकच प्याला- अशा उग्र स्वरूपात प्राणिमात्राच्या डोळ्यांपुढं उभा कर! चारचौधांच्या आग्रहानं, किंवा कुठल्याही मोहानं फसलेला एखादा तरुण पहिला एकच प्याला ओठाशी लावतो आहे तोच हा विराट्स्वरूप एकच प्याला त्याच्या डोळ्यांपुढं उभा राहून त्याच्या भेदरलेल्या हातांतून तो पहिला एकच प्याला गळून पडला आणि खाली पडून असा खळकन भंगून गेला, तरच या सुधाकराचा दारूत बुडालेला जीव सप्तपाताळाच्या खाली असला तरी समाधानाचा एक निःश्वास टाकील! रामलाल, यापुढं हे तुझं काम आणि हे माझं काम!

(पितो.)

रामलाल : सुधाकर, डोळ्यांनी पाप पाहावत नाही म्हणतात, पण आता यापुढं मात्र-

सुधाकर : प्रतिज्ञा पुढं बोलूच नकोस; म्हणजे ती मोडल्याचं पाप लागणार नाही. भाई, माझं दारूचं व्यसन एक वेळ सुटेल, पण माझं व्यसन सोडविण्याचं वेड तुझ्या डोक्यातून मात्र जाण्याचं कठीण दिसतं. रामलाल, एकच प्याला, एकच अनुभव- केवळ दारूपुरताच हा सिद्धांत मी तुला सांगितला नाही. मोहाची जी जी वस्तू असेल, त्या प्रत्येकीच्या बाबतीत हाच सिद्धांत आहे. स्त्रियांची गोष्ट घे; एखाद्या स्त्रीकडे कित्येक वेळा पाहिलं- दयेनं पाहा, ममतेनं पाहा- जाऊ दे- रामलाल, तू शहाणा आहेस, आणि शरद- माझी ती बहिणच आहे- तू तिला मनापासून मुलगी

मानलीच आहेस. चांडाळाच्या मनातसुद्धा इथं पापाची कल्पना येणार नाही ना? लाख वेळा तू तिच्याकडे निर्दोष दृष्टीनं पाहिलं आहेस ना? - जा, बोलण्याच्या भारात बेसावधपणानं तिच्या अंगाला एकदा नुसता स्पर्श कर! भाई, एकच स्पर्श-पण तेवढ्यानं माणुसकीचं मातेरं होऊन, तू जन्माचा पशू होशील!

रामलाल : (स्वगत) एकच प्याला! एकच स्पर्श! शब्दाचं शहाणपण शिकवायला म्हणून मी इथं आलो! आणि शहाणपणाचे शब्द शिकून परत चाललो! एकच प्याला! एकच स्पर्श! एकच कटाक्ष! मोहाच्या कोणत्याही वस्तूचा पहिला प्रसंग पहिला प्रसंगच टाळला पाहिजे- नंतर सावधपणानं वागणं म्हणजे जन्माचा पशू! शरदचा एकच स्पर्श! पशू! (उघड) सुधा, आधी घरी चल. (जातात.)

प्रवेश पाचवा

(स्थळ: सुधाकराचे घर. पात्रे: सिंधू दीन वेशाने दळीत आहे. पाळण्यात मूल.)

सिंधू : चंद्र चवथिचा। रामच्या गं बागेमध्ये चाफा नवतिचा ॥

(दोन चार वेळ म्हणते) (पाळण्यात मूल रडू लागते.) अगं बाई, बाळ उठला वाटतं! (उठून त्याला पाळण्यातून बाहेर घेते.) आज चवथीची ही चिमुकली चंद्रकोर लवकर का बरं उगवली? चतुर्थीचा उपास लागला वाटतं चिमण्या चंद्राला? भूक लागली का बाळाला? बाळ, थांब हं जरा. आता गीताबाई येतील, त्यांना दूध आणायला सांगू माझ्या बाळासाठी बरं! आता का बरं काजळकाठ भिजवतोस असा? मघाशी थोडं दूध पाजलं होतं तेवढ्यावरच थोडा वेळ काढायला नको का? असा हट्ट करू नये? मागितल्या वेळी दूध मिळायचे दिवस, राजसा, आता आपले नाहीत रे! आपल्या लेखी गोकुळीच्या गोठणी ओस पडल्या!

(राग- कालंगडा; ताल- दीपचंदी. चाल- छुपनापे रंग.)

बघू नको मजकडे केविलवाणा, राजसबाळा ॥ ध्रु. ॥

ये देवा। अपुली ना करुणा

तोवरी समजुनी। वर्ते अनुकाला ॥ १ ॥

गरिबीत लहान जिवालासुद्धा मोठ्या माणसाची समजूत यायला हवी बरं, बाळ! अस्सं, आता कसा बरा हसलास! असाच शहाणपणा शिकला पाहिजे आता! गुणाचं मोठं गोजिरवाणं आहे माझं! दृष्टसुद्धा लागेल एखाद्याची अशा गुणाच्या करणीनं! झालं, लागलीच दृष्ट! आली बाळगंगा डोळ्यांतून! माझ्या डोळ्यांतून पाणी आलं म्हणून का वाईट वाटलं तुला? बाळा, मी रडते म्हणून तू सुद्धा असा

रडणारच का? मी रडू नको तर काय करू? आज वाटलं, देवाला दया आली म्हणून! चांगली शपथ घेऊन सोडणं झालं होतं; पण आपलं दैव आड आलं! आताच भाईनं सांगून पाठविलं, की क्लबात जाऊन पुन्हा घ्यायला सुरुवात झाली म्हणून! आता बाळा, संसाराला तुझाच काय तो आधार! बाळ, लौकर मोठे व्हा, आणि आपल्या गोजिच्या हातांनी माझी आसवं पुसून टाका! तोवर या आसवांच्या अखंड धारेनं तुझ्या आटलेल्या दुधाचा वाढावा करायला नको का? ऐकता ऐकता डोळे मिटून ध्यान मांडलं का इतक्यात? हसायला वेळ नाही, न रडायला वेळ नाही! नीज, मी गाणं म्हणते हं! (त्याला मांडीवर निजवून पुन्हा दळू लागते. इतक्यात गीता प्रवेश करते.) “चंद्र चौथिचा। रामाच्या गं बागेमध्ये चाफा नवतिचा!” (पुन्हा पुन्हा म्हणू लागते. गीतेला पाहून) अगं बाई! गीताबाई, अशा उभ्या का? बसा ना? आज तळीरामांची तब्येत कशी आहे? काही उतार वाटतो आहे का?

गीता : उतार नाही न् काही नाही! पण बाईसाहेब, काय तुमची दशा ही? जात्याची घरघरसुद्धा अशा गाण्यानं गोड करून घेता आहात, तेव्हा धन्य म्हणायची तुमची!

सिंधू : म्हणतात ना, वासना तशी फळं! बाबांच्या घरी माझ्या लहानपणी आमची मोलकरीण रोज पहाटेची गोड गळ्यावर हे गाणं म्हणून दळीत असायची; मी नित्यनेमानं आपली अंथरुणावर पडल्या पडल्या ते ऐकायची. बाळपणाची समजूत- एकदा आलं सहज मनात, आपणही असंच गाणं म्हणून दळावं असं; देव बापडा कुठं तेवढंच ऐकत होता; त्या वेळी त्याला माझा बाळहट्ट नाही पुरवता आला; आता सटवीच्या फेऱ्यात सापडून पुन्हा बाळपण लाभलं आणि दळण्याची हौस फिटली! त्या गोष्टीची आठवण होऊन गाणं म्हणत होते झालं! हो पण, काय हो गीताबाई, संध्याकाळी हे दळण द्यायचे आहे, त्याचे किती पैसे मिळायचे आहेत?

गीता : सहा!

सिंधू : मग ते आता नाही का मिळायचे?

गीता : कामाआधी कसे मिळतील?

सिंधू : अगदी हातापाया पडले तरी नाही का मिळायचे?

गीता : त्या घरची माणसं मोठी नतद्रष्ट आहेत मेली! पाप मागितल्यानं द्यायची नाहीत कुणाला! पण बाईसाहेब, आताच कशाला हवे होते पैसे?

सिंधू : (स्वगत) आता काय सांगायचं या मुलीजवळ? घरात चिमणीच्या चाऱ्यापुरतासुद्धा आधार नाही, हे कसू सांगू हिला? देवा लक्ष्मीनारायणा, “कुबेर

तुझा भांडारी, आम्हा फिरविशी दारोदारी!” यात पुरुषार्थ- पण तुझ्याकडे काय दोष? पूर्वजन्मी केलं ते कपाळी उमटलं, त्याला तू काय करणार? मागल्या जन्मी ब्राह्मण ताटावरून उठवला असेल म्हणून आज अन्नासाठी दाही दिशा पाहणं आलं; अतीत अभ्यागताला रित्याहाती दवडलं असेल म्हणून घरची लक्ष्मी पारखी झाली! हिरव्या कुरणांतून गाईगुजीला हाकललं असेल, तेव्हा आज बाळाला दूध मिळत नसेल! आमचं संचित खोटं, तिथं तुझ्याकडे काय बरं गाऱ्हाणं आणायचं?

(राग- सावन; ताल- रूपक. चाल- पति हूं पियूं.)

कशी मी प्रभो निंदू तुला। नच बघे तुझ्या दोषा।

कोणावारी रोषते। अणुही धरी न मी। दोषी स्वभावा! ॥ ध्रु. ॥

संचित छळिते। माझे असे। भजनी त्याच्या।

नच बललव तुझ्या अमरा दयेला ॥ १ ॥

गीता : सांगितलं नाही तुम्ही कशाला आता हवेत पैसे ते?

सिंधू : काय सांगायचं, गीताबाई? आज किनई आमच्या घरात अन्नपूर्णांमाई अगदीच रूसून बसली आहे हो! देवाच्या अक्षतांपुरतेसुद्धा तांदूळ नाहीत घरात! म्हणून म्हणत होते- मूठभर भात उकडला म्हणजे मध्यान्ह टळेल कशी तरी! माझ्यापाशी हे एवढे दोन पैसे बाळाच्या दुधापुरते आहेत काय ते!

गीता : हात्तीच्या, अहो, मग माझ्या- (स्वगत) अगंबाई, पण माझ्याजवळचे म्हटले तर या घ्यायच्या नाहीत! (उघड) बाईसाहेब, तसं आवर्जूनच मागितले तर त्यांच्याकडून- किती बरं? (पैसे मोजित) एक, दोन, तीन अन् (उघड) चार पैसे मिळतील! नाही असं व्हायचंच नाही अगदी! येऊ का जाऊन? अगदी उभ्या उभ्या आले हं-

सिंधू : अगदी बसल्या बसल्यासुद्धा आणाल! हं बघा, तसं नको, हे दोन पैसे घ्या आणि बाळासाठी आधी दूध आणा! मघापासून तो भुकेनं कासावीस झाला आहे! तंवर मी हे दळण आटोपते! मग ते घेऊन जा म्हणजे झालं!

गीता : बाईसाहेब, एक दहा वेळ तोंडावर आलं असेल, पण आता टाकतेच बोलून! तुमच्या घराची अशी विटंबना झाली आणि तुम्ही तिकडच्या तब्येतीच्या चौकशी करता! त्या दिवशी कथेत ऐकलं, त्या घटकेपासून माझ्या मनाला कसा चटका लागला आहे! घटकेचाला कर्णाची शक्ती लागली तेव्हा त्यानं विचार केला की, मागं पडलो तर पांडवांचीच माणसं चेंगरून मरतील! म्हणून तशात पुढं झेप घालून त्यानं एवढं मोठं कलेवर कौरवसेनेवर टाकलं! बघा! एकेकांनी मरता मरता आपल्या माणसांची हितं पाहिली आणि आमच्याकडून अगदी अखेरी-

अखेरीला दादासाहेबांना ही दारूची सवय लावली, आणखी तुमच्या सोन्यासारख्या सोज्जळ संसारात माती कालवली! होणं जाणं कुणाच्या हातचं नसतं, पण त्यापेक्षा आपलं आज-उद्या व्हायचं तेचं चार वर्स आधी!

सिंधू

: हं गीताबाई, असं भलतं बोलावं का? जा, घरातून ते भांडं घेऊन लौकर जाऊन या पाहू आधी! वेड्या नाही तर कुठल्या! आणखी हे बघा, बाळ मांडीवर निजला आहे, म्हणून दळताना अवघडल्यासारखं होतं; त्याला तेवढा असाच त्या अंथरुणावर नेऊन ठेवा पाहू जाता जाता! (गीता मुलाला घेऊन जाते.) 'चंद्र चवथिचा-' (मूल रडू लागते.) अगं बाई, जागा झाला वाटतं? आणा त्याला इकडे, गीताबाई! (गीता मुलाला परत आणून देते व जाते.) लौकर या बरं का? (मुलाला) बाळ, का बरं झोपमोड झाली तुमची? फार लागली का भूक? आत्माराम भुकेनं तळमळत असल्यावर डोळ्याला डोळा लागणार तरी कसा? बाळ, जरा थांब, आता येतील हं गीताबाई! अगं बाई, असा उपाशी आशेनं या पिठाकडे पाहायला लागलास? बाळ, अश्वत्थामाला त्याच्या आईनं पीठपाणी कालवून देऊन त्याची दुधाची तहान कशी तरी भागवली! पण बाळ, आपली नशिबं अगदीच पांगळी आहेत; यातल्या चिमूटभर पिठावरसुद्धा आपली सत्ता नाही! ते लोकांचं आहे! त्या पीठपाण्याचा ओघळ तुझ्या तोंडावर पाहिला, तर राजसा, तारामतीचा रोहिदास तुला हसून हिणवायचा नाही का?
(राग- भैरवी; ताल- पंजाबी. चाल- बाबुल मोरा.)

गुणगंभीरा। त्यजि न लव धीरा ॥ ध्रु. ॥

सत्त्वपरीक्षा महा। यदा परमेश्वर नियोजी।

अवसाद तेव्हा उचित का वीरा? ॥ १ ॥

नको रडवं तोंड करू गडे! त्या पाहा आल्या हं गीताबाई दूध घेऊन! (पाहून) अगं बाई, येणं झालं वाटतं! पण हे कसलं येणं? देवा, काय पाहणं नशिबी आणलंस हे?

(सुधाकर येतो- त्याचे पाय लटपटत आहेत.)

सुधाकर

: सिंधू, इकडे ये, मला आणखी प्यायची आहे! फार नाही, फक्त एकच प्याला! पैसे आण! सिंधू, पैसे आण!

सिंधू

: आता कुठले बरं आणू पैसे मी? माझ्याजवळ काही नाही अगदी!

सुधाकर

: खोटं बोलतेस! आहेत! चल आण! आणतेस की नाही? का जीव घेऊ?

सिंधू

: आपल्या पायांशपथ मजजवळ आता काही नाही. आता दोन पैसे होते तेवढे बाळासाठी दूध आणायला दिले तेवढेच! अगदी बाळाच्या गळ्यावर हात ठेवून सांगते हवी तर!

- सुधाकर** : त्याचा गळा दाबून टाक! का दिलेस पैसे?
- सिंधू** : बाळासाठी नकोत का द्यायला? असं काय करायचं हे?
- सुधाकर** : चल जाव! मला नाहीत आणि त्याला पैसे आहेत? नवऱ्यापेक्षा ते कारटं जास्त आहे काय? सिंधू, तू पतिव्रता नाहीस! हरामखोर! ते कारटं त्या रामलालचं आहे! माझं नाही!
- सिंधू** : शिव शिव! काय बोलणं हे?
- सुधाकर** : शिव शिव नाही, रामलालच आहे! आता मारून टाकतो! (एक मोठी काठी घेऊन मुलाकडे जातो.)
- सिंधू** : (घाबरून) अगं बाई, आता कसं करू? हाका मारून चारचौघांना जमविलं तर तिकडून काही तरी भलतंच व्हायचं! देवा, काय रे करू आता? माझ्या फाटक्या अंगाचं मायेचं पांघरूण कसं पुरणार माझ्या बाळाला आता! (सुधाकर काठी मारतो. सिंधू मध्ये येते; तिला काठी लागून खोक पडून ती बेशुद्ध पडते.)
- सिंधू** : देवा, सांभाळ रे माझ्या बाळाला!
- सुधाकर** : तू मर! आता कारटं मर जाव! (काठी मारतो. मूल मरते.)
(पद्माकर येतो.)
- पद्माकर** : हरामखोरा, काय केलंस हे?
- सुधाकर** : काही नाही; आणखी प्यायची आहे- एकच प्याला!

अंक चवथा समाप्त

अंक पाचवा प्रवेश पहिला

(पात्रे- भगीरथ व शरद; शरद रडते आहे.)

भगीरथ : (स्वगत) भाईसाहेबांचं माझ्याशी असं तुटकपणाचं वागणं का होतं याचं कारण आता माझ्या लक्षात आलं! हा रोगातला रोग, मनाला मारणारा, जिवाला जाळणारा, हा मत्सर आहे! प्रेमाच्या स्पर्धेत निराश झालेल्या दीन जिवांचा हा निर्वाणीचा मत्सर आहे. कडू काळाचा कडवटपणाही याच्यापुढं अमृतासारखा वाटेल! या वयात, अशा अपत्यस्नेहाच्या भरात, भाईसाहेबांच्या विवेकशाली पुरुषालासुद्धा प्रेमानं- हे प्रेम नाही; निराशेत सात्त्विक प्रेम करुणावृत्तीचं रूप घेतं- या कामानं- कदाचित ज्याचं त्याला कळल्यावाचूनही असं होत असेल. या स्पर्धेची जाणीव रामलालांना पहिल्यापासूनच- नको हा विचार! भाईसाहेबांच्या नावाचा अगदी अनुदार उल्लेख झाला आणि विचार तर अगदी भलता झाला! अरेरे! परमेश्वरा, किती दुःखप्रद प्रसंगात मला आणून ठेवलंस हे! भाईसाहेबांच्या मनोवृत्तीविषयी न्यायनिष्ठुर निर्णय देण्यासाठी या हतभागी भगीरथानं विचार करावा? त्यांनी माझ्यावर केलेले उपकार आठवले म्हणजे माझ्या स्वतःचाही मला विसर पडायला हवा! दारूच्या नादानं जीवन्मृत झालेल्या भगीरथाला त्यांनी पुनर्जन्म दिला आणि त्यांच्या वर्तनाकडे त्या मीच अशा टीकादृष्टीनं पाहायचं? पित्याच्या पुण्यवृत्तीबद्दल संशय घ्यायचा, मातेच्या शुद्ध शीलाबद्दल नीचपणानं चौकशी करायची, प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल तर्कवितर्क लढवायचे, तशातलंच हे अनन्वित पातक आहे! भाईसाहेबांनी आधीच आपल्या प्रेमाची रतिमात्र तरी कल्पना मला दिली असती तर शरदच्या स्नेहभावाला प्रेमाच्या पायरीवर चढविण्याऐवजी मी केवळ परिचयाच्या उदासीन पदावर बसविलं असतं! पण त्यांनाच आधी त्यांच्या मनाची वृत्ती कळली नसेल! ते काही असो; माझ्या जीविताची वाटेल ती वाट लागली तरी भाईसाहेबांच्या सुखाच्या वाटेत मी कधीही आड येणार नाही. भगीरथप्रयत्नांनी शरदच्या प्रेमाचा वेग भाईसाहेबांकडे वळविलाच पाहिजे. (उघड) शरद, अशा हृदयभेदक स्थितीतही तुझ्याशी निष्ठुरपणानं बोलतो याची मला क्षमा कर. आता तुझ्याशी असं बोलताना मला समाधान वाटत आहे असे मुळीच समजू नकोस. या विषारी विचारानं माझं हृदय आतल्या आत सारखं जळत आहे. अगदी उपाय नाही म्हणूनच मला असं बोलावं लागत आहे, त्याची क्षमा कर आणि माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दे. शरद, भगीरथाच्या सुखासाठी वाटेल ते दुःख भोगायला तू तयार आहेस का? हं, अशी रडून मला निरुत्साह करू नकोस! संशयाच्या दीन दृष्टीनं पाहू नकोस! अशा

प्रश्नाचं स्पष्ट शब्दांनी उत्तर देणं कोणत्याही बालिकेला, त्यातून तुझ्यासारख्या कोमल मनाच्या आणि आजन्म दुःखाग्रीत करपून निघणाऱ्या बालविधवेला अगदीच मरणाहूनही अधिक आहे, हे मी जाणून आहे! पण आताचा प्रसंगच असा चमत्कारिक आहे, की स्पष्ट बोलल्यावाचून गत्यंतर नाही. कुलीनतेची मर्यादा आणि प्रायोजकता यांनाही आपण क्षणभर बाजूला ठेवलं पाहिजे. सांग शरद, अगदी मोकळ्या मनानं सांग. भगीरथाच्या सुखासाठी तू वाटेल ते दुःख भोगायला तयार होशील का?

शरद : तुमच्या प्रश्नाचं उत्तर देण्याचं कारणच नाही. जे तुमचं सुख ते माझं दुःख असं कधी तरी घडेल का?

भगीरथ : प्रेमाच्या सहवासात राहताना भिन्न जिवांना जी एकरूपता मिळते तीच विरहाच्या चिरनिराश सृष्टीतही राखणे फार दुष्कर आहे.

शरद : विरहाची सृष्टी! विरहाची कल्पना आपण आता-

भगीरथ : मनाचा धडा करून एकदाच, एकदम स्पष्टपणं काय ते बोलून टाकतो. शरद, दुसऱ्या कशासाठी जरी नाही, तरी केवळ या भगीरथाच्या सुखासाठी- शरद, क्षमा कर, हात जोडून हजार वेळा तुझी क्षमा मागतो- पण तुला भाईसाहेबांची विनंती मान्य करावी लागेल! रामलालशीच तुला पुनर्विवाह करावा लागेल!

शरद : भगीरथ, भगीरथ, काय हो बोललात हे? खरोखरीच तुमचं हृदय पार जळून गेलं आहे का? अगदी विषाचा- भगीरथ, हृदयदाहक प्राणघातक विषाचा- वर्षाव केलात हो माझ्यावर!

भगीरथ : भगीरथाच्या हृदरोगावर हे विषच अमृतासारखं गुणकारी आहे! याच विषाच्या सेवनानं तुझ्या हृदयाच्याही वृत्ती मरून जाऊ देत!

शरद : भगीरथ, तुमच्या चरणी वाहिलेले हे प्राण आता दुसऱ्याचे कसे हो होतील?

भगीरथ : रामलालच्या चरणांशी माझे प्राण गहाण पडले आहेत. तुझ्या प्राणांच्या विनिमयानंच मला माझ्या प्राणांची पुन्हा प्राप्ती होणार आहे! शरद, माझ्या या कर्तव्याच्या स्वार्थवृत्तीची मला क्षमा कर!

शरद : नका हो नका असं बोलू, भगीरथ! तुमच्या शब्दाशब्दानं माझ्या हृदयावर कसे विषारी घाव बसताहेत, याचा थोडा तरी विचार करा!

भगीरथ : कृतज्ञता विचारशील नसते! भाईसाहेबांचे आजवर माझ्यावर आणि तुझ्यावरही किती उपकार झाले आहेत त्यांची नीट आठवण कर! त्या उपकारांची फेड आपल्याला करायला नको का? देवदैत्यांनी समुद्रमंथन करून चौदा रत्नं बाहेर

काढली; त्यात स्पर्शमात्रानं जीवनाश करणारी सुरा आणि स्पर्शमात्रानं चिरंजीवन देणारी सुधा अशी दोन परस्परविरोधी रत्नं सापडली. पापपूर्ण पृथ्वीवर पहिल्याचा पूर्णावतार झाला आणि दुसरं स्त्रियांच्या अधरामृताच्या रूपानं मनुष्यजातीच्या वाटणीला आलं. एका रत्नाच्या यातनामय तापातून ज्यांनी माझी सुटका केली त्यांच्याच सुखासाठी दुसऱ्या रत्नाच्या सुखाचाही मला त्याग केला पाहिजे. संसारात सुखदुःखाचं मिश्रण अभिन्नस्वरूपाचं आहे. काळोखाची एक रात्र काढून टाकली तर तिच्याबरोबरच प्रकाशपूर्ण दिवसाकडेही डोळेझाक करायला पाहिजे. दुःखाचा एक अंश टाळण्यासाठी त्याच्याशी संलग्न असलेल्या सुखांशालाही दूर करावं लागतं, हा ईश्वराच्या घरचा निष्ठुर न्याय आहे.

शरद : भगीरथ, असे निर्दय कसे हो झालात?
(राग- जागी; ताल- त्रिवट. चाल- दिलभर जानुवे.)
कृति अशी भीषणा। अन्य ना ॥ ध्रु. ॥
वितरिल मना। परमेशाच्या। यातना! ॥ १ ॥
कोमलतरा। वनिताचित्ता। जाळी ना? ॥ २ ॥

भगीरथ : भगीरथाच्या जगातली परमेश्वराची मूर्ती रामलालच्या रूपानं उभी आहे. आचर्य देवो भव, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, या आपल्या आर्यधर्माच्या अनुल्लंघनीय आज्ञा आहेत. भाईसाहेबांनी पित्याप्रमाणं मला पुनर्जन्म दिला. जगाच्या उपहासानं दुःखावलेल्या माझ्या मनोवृत्तीची मातृप्रेमानं जोपासना केली; भावी आयुष्याचं सार्थक होण्यासाठी महन्मान्य मार्गाचा मला गुरुपदेश केला; माता, पिता, गुरू, यांच्या या त्रिभूवनवंद्य त्रिमूर्तीला माझ्या दृष्टीनं परमेश्वराची पुण्यपदवी प्राप्त झाली आहे. या परमेश्वराच्या इच्छेसाठी सर्वस्वी आत्मयज्ञ करण्याला मला तत्पर व्हायला नको का? श्रीकृष्णपरमात्म्याच्या इच्छेसाठी मयूरध्वजराजानं आपलं अर्धं अंग करवतीनं कापून दिलं, त्याप्रमाणं माझ्या परमेश्वराच्या सुखासाठी माझ्या जिवापासून माझ्या भावी अर्धांगीला तोडणारी ही आकाशाची कुन्हाड- (स्वगत) पण नको. अशा अनुचित उद्गारांनी शरदच्या मनात भाईसाहेबांबद्दल अनादर उत्पन्न होईल. दातृबुद्धीच्या श्रद्धेप्रमाणंच दानवस्तूची पवित्रताही त्यागाला आवश्यक आहे.

शरद : बोलता बोलता मध्येच थांबलात! तुमची ही निष्ठुरता तुमच्या हृदयालाही मान्य नाही. भगीरथ, दया करा, तुमच्या चरणी शरण आलेल्या प्रेमळ जिवाला असं दूर लोटू नका. शरदच्या सुखासाठी, तुमच्या स्वतःच्या सुखासाठी, आपल्या दोघांच्या दुबळ्या प्रेमाला पायाखाली तुडवू नका.
(राग- भैरवी; ताल- त्रिवट. चाल- तुम जागो हा.)
मजला वृथा। नाथा, का देता क्लेशा प्रखरा या ॥ ध्रु. ॥

चुरुनि प्रेमा । मम शुद्ध कामा ।
हृदयांते का दहता उभयां ॥ १ ॥

भगीरथ : रामलालच्या सुखासाठी अखिल ब्रह्मांडही ब्रह्मार्पण करणं हा भगीरथाचा एकच धर्म आहे. रामलालचं सुख तेच भगीरथाचं सुख, हे मी तुला सांगतो. आणि भगीरथाचं सुख तेच शरदचं सुख, हे तू मला सांगितलंस. आपणा तिघांनाही सुखी होण्याचा याखेरीज दुसरा मार्गच नाही. मी तुझ्याशी विवाह केला तर ऐन सुखाच्या भरातही भाईसाहेबांच्या निराशमुद्रेची करुणादृष्टी अष्टौप्रहर आपल्याकडे पाहात राहील! असमाधानाच्या मोलानं असं दुर्दैवी सुख मिळविण्यात काय अर्थ आहे? शरद, आता विचाराच्या दृष्टीनं आपल्या भाग्यशाली दुःस्थितीकडे पाहा, तुझ्या प्राप्तीमुळे भाईसाहेब सुखात आहेत; त्यांच्या सुखाला साहाय्य केल्यामुळं माझी कृतज्ञता संतुष्ट झाली आहे; मला ऋणमुक्त करण्यासाठी आपलं सर्वस्व अर्पण केल्यामुळे तुला समाधान वाटत आहे! शरद, हा मनोहर मनोभंग सुदैवानं आपणाला लाभणार आहे. भाईसाहेबांच्या उपकारांची फेड केल्यावाचून मिळविलेलं सुख केवळ अन्यायाचं होईल. शरद, तुला निर्वाणीचं सांगतो, या आत्मत्यागाच्या ब्रह्मानंदापासून मला दूर केलंस तरीही यावज्जीव मी तुझ्याशी पुनर्ग्रं करणं शक्य नाही. पुन्हा सांगतो, माझ्या उपकारकर्त्याशी कृतघ्नतेनं वागलो, तर ते अतिशय अन्यायायचं होईल.

शरद : मनाचा कोंडमारा झाल्यामुळे अगदी निर्भीडपणानं बोलते- मी हिंदुसमाजातली बालविधवा आहे. माझ्या निर्भीडपणाला जग अगदी निर्लज्जपणासुद्धा म्हणेल, पण भगीरथ, उपकारकर्त्याशी कृतघ्नपणानं वागणं हे अन्यायाचे आहे, तसंच प्रेमाशी विश्वासघातानं वागणं हे तरी अन्यायाचं नाही का?

भगीरथ : न्यायान्यायाचा त्रिकालबाधित निर्णय त्रिकालज्ञ ऋषींनासुद्धा करता आला नाही. आजची न्यायाची गोष्ट उद्या अन्यायाची ठरेल; कालचा अन्याय आज न्याय ठरत असेल; न्यायान्यायाची सारासारविवेकबुद्धी देशकालानुरूप बदलत असते. त्यातून पूर्वेचा पश्चिमेशी जो एकजीव संयोग होत आहे त्या कालात आपण जन्माला आलो आहोत. भारतवर्षाचा विवेकसूर्य चालू काली संक्रमणावस्थेत असल्यामुळे विचाराचे वारे नियमानं वाहात नाहीत. सुखाच्या तरुण इच्छा नव्या विचाराच्या आणि नव्या कल्पनांच्या एका पिढीच्या हृदयात उत्पन्न होतात, आणि त्या सुखांची साधनं पुरविण्याचं अगदी निराळ्या पिढीच्या हाती असतं. भिन्नसंस्कृतीच्या या संक्रांतीकालात आशेच्या पायावर उभारलेल्या आपल्या वाटेवरच्या इमारती ढासळू लागल्या तर तो कठोर काळाचा दोष आहे. वडिलांच्या मनाला न दुखविणारा त्यागधर्म आजच्या तरुण पिढीनं आचरणात आणला पाहिजे. शरद, प्रेमळ मुली, आपला आजपर्यंतचा प्रेमळ सहवास हेच आपलं सुखसर्वस्व!

तुझ्या-माझ्या सुखावर ही संक्रांत बसली तरी तीळमात्राच्या प्राप्तीनाही गोड बोलून आपण आजचा सण साजरा केला पाहिजे. शरद, भगीरथाच्या सर्वस्वाची तुला शपथ आहे. मी तुझा त्याग करणं कितीही अन्यायाचं असलं तरी त्याला तू आपली संमती दे. अशा अडचणीच्या प्रसंगी या दोन अन्यायांतून एकाचा तरी मला अवलंब करावा लागणारच. कोणता तरी अन्याय करणं ज्या वेळी आवश्यक होऊन बसतं, त्या वेळी ज्या अन्यायामुळं अंतःकरणाची जाणिवेनं तळमळ होत नाही तोच मनुष्यमात्राला क्षम्य आहे. शरद, याच पावली भाईसाहेबांकडे चल, माझ्या मृत प्रेमाची अखेरची इच्छा म्हणून तुला सांगतो की, भाईसाहेबांच्या विनंतीचा- आणि आता ती माझीही विनंती आहे- या विनंतीचा अनादर करू नकोस. माझ्या जन्मदात्याला माझ्यामुळं दुःख झालं तर यापुढं मी जगणं शक्य नाही. अजून रडतेस? वेडे, रडणं हे संसारात संकटाशी लढण्याचं हत्यार नाही! (स्वगत) हिच्या या रडण्यामुळं या त्यागाचा मला केवढा आनंद वाटत आहे! माझ्या विनंतीला ही चुकून तरी मनापासून रुकार देईल की काय अशी मनाला सारखी भीती वाटते. हिच्या इच्छेविरुद्ध आणि केवळ माझ्या इच्छेमुळेच ही हा स्वार्थत्याग करित आहे या कल्पनेतच माझ्या आनंदाचं रहस्य आहे. (उघड) शरद, चल माझ्याबरोबर आणि आता यापुढं रडशील तर तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे. (जातात.)

प्रवेश दुसरा

(स्थळ- तळीरामाचे घर. पात्रे- बिछान्यावर आसन्नमरण तळीराम, त्याच्या भोवती शास्त्री, खुदाबक्ष, डिसोजा, दादीशेट दारूवाला, मन्याबापू मवाळ, जनुभाऊ जहाल, सोन्याबापू सुधारक, यल्लाप्पा वगैरे आर्यमदिरामंडळाचे सभासद.)

- सोन्याबापू** : शास्त्रीबुवा, कालची रात्र फारच जड गेली; वास्तविक काल रात्रीच तळीराम गार व्हायचा! पण आजचा दिवस आणखी दारू पिण्याचं याचं सद्भाग्य होतं म्हणूनच हा वाचला!
- खुदाबक्ष** : तशीच रात्र लांबलचक तरी किती वाटली! काही केल्या संपेना! तळीरामाच्या आयुष्यात आणि तिच्यात चेंगटपणाबद्दल जशी काय पैजच चालली होती!
- सोन्याबापू** : जितकी लांबलचक तितकीच भेसूर! आम्ही इतकी संध्या केलेली पण डोळ्याला डोळा लावून पळभरसुद्धा ध्यान करण्याचा कोणाला धीर झाला नाही.
- मन्याबापू** : खरंच आहे; घडीभराच्या ध्यानानं कायमचा प्राणायाम व्हायचा एखादे वेळी!

यमदूतांच्या स्वान्या येणार आहेत असं कळल्यावर झोपेनं मुडद्यासारखं पडायची कोण छाती करणार? तळीरामाऐवजी न जाणो ते आपल्यालाच चुकून न्यायचे ही प्रत्येकाला धास्ती वाटायचीच!

सोन्याबापू : तेवढी दिव्याची ज्योत काय ती संथपणानं तळीरामाची प्राणज्योती विझते की काय हे टक लावून पाहात होती!

विरूपाक्ष : ठीकच आहे. जन्ममरणाचा जिचा रोजचा रोजगार, तिला कसली भीती वाटणार? बरं, दिव्याची ज्योत जरी संथ असली तरी तळीरामाची धडपड सारखी चालू असेल, नाही?

मन्याबापू : मुळीच नाही! आज ही जी तळीरामाच्या देहाची यमराजाच्या विरुद्ध निःशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ इतक्या हातघाईवर आलेली दिसते तिचा काल मागमूससुद्धा नव्हता! काल सारी रात्रभर तळीरामानं फक्त सनदशीर चळवळच चालू ठेवलेली होती. शरीराचा स्वामी स्थानभ्रष्ट होऊ नये म्हणून इमानी अवयवांनी इतकी जबाबदारी घेतली होती की डेकन सभेनेसुद्धा तिच्यापुढे हात टेकावेत! डोळ्यांत उरलेला प्राण तसाच निघून जाऊ नये म्हणून ती पापणीपासून दूर झाली नाही. त्याची झोप नेहमी म्हणजे इतकी जहाल असायची, पण काल रात्री तिच्यावर सभाबंदीच्या कायद्याची अंमलबजावणी झाल्यासारखं दिसत होतं! नेहमी वटवट करणारी जीभ आज अशी सरकारजमा का झाली हे पाहण्यासाठी एखादं कपोलकल्पित कारण सापडेना म्हणून दोन्ही गाल एखाद्या विरक्त साधूप्रमाणं अंतर्मुख झाले आहेत. नाकानं सुद्धा पंचप्राणांना बाहेर जाता येऊ नये म्हणून विश्वासातल्या वाच्यालासुद्धा येरझान्या करता येऊ नयेत अशी कडेकोट नाकेबंदी केली होती. सारी रात्रभर असा निपचित पडला होता, की विलायतेतल्या कसलेल्या परीक्षकालासुद्धा छातीला हात लावून सांगता आलं नसतं, की हा तळीराम असा बेशुद्ध पडला आहे तो मेल्यामुळं, झोपेमुळं, दारूमुळं-

सोन्याबापू : किंवा वैद्याच्या औषधामुळं म्हणून.

मन्याबापू : अरे खरंच, औषध देण्याची वेळ झाली! जागा करावा आता याला! तळीराम, ऊठ, औषध घेतोस ना?

तळीराम : मला नीट बशीव; आता मला औषध नको आहे. माझं मरण अगदी जवळ आलं आहे.

जनूभाऊ : तळीराम, असा धीर सोडतोस? भिऊ नकोस! आम्ही तुला मरू देणार नाही; अरे, ती दारूची बाटली याच्यापुढं आणून ठेव. डोळ्यासमोर दारूची बाटली असल्यावर हा कामयचे डोळे मिटील ही भीतीच सोड! जीव गेला तरी मरायचा नाही!

मन्याबापू : एका हो जनूभाऊ! शास्त्रीबुवा, बघा हो यानं जरा डोळे पांढरे केले हो!

विरूपाक्ष : अरे, अरे, अरे! अहो, कुणी गंगा इकडे घ्या बरं जरा! आणि तसंच तुळशीपत्रही आणा! तळीराम, तळीराम, सावध हो. बाबा! वैद्याला, डॉक्टरला बोलावू का?

तळीराम : गंगा नको; तुळशीपत्र नको, काही नको! मला मरताना थोडीशी दारू पाजा म्हणजे झालं! तुळशीपत्राऐवजी तोंडावर एक बूच ठेवा म्हणजे ठसका लागला तरी तोंडातली दारू सांडणार नाही! आणा थोडीशी!

विरूपाक्ष : अहाहा, याला म्हणावं खरा दारूचा अभिमानी! पुढच्या जन्मी तू यापेक्षाही मोठा दारूबाज होणार! प्रत्यक्ष भगवंतांनीच गीतेत म्हणून ठेवलं आहे, की “यं यं वाऽपि स्मरन् मावं त्यजत्यंते कलेवरं। तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥”

(त्याला दारू पाजतो.)

तळीराम : आणखी थोडी दे म्हणजे मला थोडासा थकवा येईल! मला तुम्हाला माझी अखेरची इच्छा सांगायची आहे! जरा आणखी दे पाहू!

मन्याबापू : आणखी दारूला तू सध्या पात्र नाहीस!

जनूभाऊ : पिऊ दे रे त्याला; या वेळी नाही म्हणू नकोस!

(त्याला दारू पाजतात.)

तळीराम : अरेरे, मला दारूसुद्धा नीटशी पिता येत नाही! शास्त्रीबुवा, खुदाबक्ष, मी आता मरतो. माझं सांगणं लक्षात ठेवा. आधी त्या भगीरथाला सांगा, की तळीराम दारू पिता पिता मेला; अखेरपर्यंत प्रेमाच्या पकडीत सापडला नाही. सांगाल ना?

विरूपाक्ष : अगदी बजावून सांगू!

तळीराम : मी मेल्यावर, माझ्या घरात दारूचाच गुत्ता काढा! त्याचं नाव ‘तळीराम मोफत मद्यालय’ असं ठेवा. ते सारी रात्रभर उघडं ठेवण्याबद्दल खटपट करून परवानगी काढा! म्हणजे अडल्याबिडल्याची अडचण होणार नाही! त्या मद्यालयात आल्या-गेल्यांना, गोरगरिबांना, गोब्राह्मणांना फुकट दारू पाजा! विद्यार्थ्यांना निम्मे दरानं दारू विका! माझी खरी भिस्त तरुण पिढीवरच आहे! माझ्या घरातल्या रिकाम्या बाटल्या, ग्लासं एखाद्या कुटुंबवत्सल दारूबाजाला द्या! माझ्या वर्षश्राद्धाच्या दिवशी एखाद्या सत्पात्र ब्राह्मणाला सडकून दारू पाजा! गोप्रदान करण्याऐवजी बुचांचा एक तराफा माझ्या नावानं नदीत सोडा म्हणजे मी त्याच्यावर बसून वैतरणानदी उतरून स्वर्गात जाईन! दोस्त हो! माझी ही इच्छा पुरी कराल

ना? न केलीत तर माझी आशा गुंतून मी भूत होईन; मला मुक्ती मिळणार नाही!

मन्याबापू : आम्ही सगळेजण वाटेल ती मेहनत करून तुझी इच्छा पूर्ण करू! तू काही काळजी करू नकोस.

जन्ूभाऊ : तशातून तू भूत झालासच तरी तुझ्या भुताला आम्ही व्हिस्कीच्या बाटलीत भरून कोंडून ठेवू! आणखी काही इच्छा आहे!

तळीराम : आणखी काही नाही; वाटेल त्याच्या नादी लागून दारू सोडू नका! दारू न पिण्याची शपथ फार दिवस टिकत नाही; आपल्या आर्यमदिरामंडळाचा अभिमान धरा-काही झालं तरी संस्था बुडवू नका! आई आई गं! शास्त्रीबुवा, मला आणखी थोडी दारू द्या! आणि तुम्ही सारेही माझ्याबरोबर शेवटची घ्या! माझी हेल्थ-भरपूर ट्रिंक करा! (त्याला दारू देतात व सर्वजण मोठाले पेले भरतात.) स्वर्गात मला दारू मिळेल का रे?

सोन्याबापू : तळीराम, टु युवर हेल्थ! (सर्व पितात)

तळीराम : थोडी दारू! आणखी एकच प्याला! (मरतो.)

सोन्याबापू : अरेरे, आटपला बाजार! दारूच्या या जिवंत गुत्याचे एकदम साडेआठ वाजले!

शास्त्री : गेला, मदिरेचा खरा कैवारी गेला!

खुदाबक्ष : अभागी अर्यमदिरामंडळाचा खरा आर्य आधार तुटला!

जन्ूभाऊ : मदिरे, मदिरे, तुझी धुंदी उतरली! तुझ्या यशाचा वाटा इथंच राहिला! तुझ्या सौभाग्याच्या लाल तजेल्यावर प्रेतकळा आली! तुझी अडखळती चाल इथं कायमची खुंटली! तुझं बरळणं यापुढं बंद झालं!

शास्त्री : खरा खरा महात्मा दारूबाज आज आम्हाला सोडून गेला! असा दारूबाज पुन्हा होणं नाही!

खुदाबक्ष : ती गोष्टच काढावयाला नको! आपण सारेच पिणारे, पण तळीरामाची गोष्ट निराळी! पिताना कधी दिवस पाहिला नाही, की रात्र पाहिली नाही!

शास्त्री : आज बारा वर्षे झाली, केव्हाही तळीरामाच्या तोंडाची दुरूनच घपकन् घाण आली नाही असं झालंच नाही! असं खडतर व्रत एक पुरं तप चालविलं!

खुदाबक्ष : तपस्वीच तो! बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पावले! बारा वर्षे अडखळत बोलला, आणि अडखळतच चालला!

जन्ूभाऊ : स्वार्थत्याग तरी केवढा! दारूसाठी बायको सोडली; मग दुसऱ्या आप्तांची काय कथा!

- शास्त्री** : दारू पिणारालाच त्यानं आप्त केलं! हा मन्याबापू जरा नेमस्तपणानं घेणारा, म्हणून नेहमी त्याला आपल्या शेजारी यानं आग्रहानं पाजावी, तसाच मगनभाई, जरा भित्रा, पण त्यालाही-
- मगन** : (एकदम मुक्तकंठाने रडून) तळीराम, आता मला आग्रहानं कोण रे दारू पाजील? काटकसरीनं निशा चढविण्यासाठी, मिक्श्वर करण्याचा उपदेश कोण रे करील?
- जनूभाऊ** : शास्त्रीबुवा, अशा रडण्यानं या महात्म्याचा गौरव कसा होणार? याच्यासाठी उघड्या मैदानात एक जंगी जाहीरसभा जरूर भरविली पाहिजे.
- मन्याबापू** : बेजबाबदार जंगी जाहीरसभा मुळीच नको! सनदशीर पद्धतीनं इथंच एक सभेची बैठक उठवूया आणि काय करायंच ते ठरवून टाकूया. एक छोटंसं कार्यकारी मंडळही नेमा पाहू-
- शास्त्री** : तुमचं म्हणणं उक्त आहे. तुम्हीच कार्यकारी मंडळाचे चिटणीस व्हा.
- मन्याबापू** : बरं, मग आधी अध्यक्ष निवडा! कोण होतो अध्यक्ष?
- खुदाबक्ष** : तसं कोण सांगणार? सगळ्यांचीच योग्यता सारखी वाटते.
- जनूभाऊ** : मग चिट्ठ्या टाका!
- यल्लाप्पा** : दम खा! माझी अशी सूचना आहे, की मी अध्यक्ष होतो, तिला आपण सर्वांनी अनुमोदन द्यावं! कारण, अध्यक्षाला सभा संपेपर्यंत स्वस्थ बसून राहणं एवढंच काम करायंच असतं आणि मला इतकी जास्त झाली आहे, की थोड्या वेळात माझा अगदी लोळगोळा होईल! तेव्हा सभेचे काम आटपेपर्यंत मी आपला प्रेत होऊन अध्याक्षांप्रमाणं पडून राहीन!
- खुदाबक्ष** : मग तळीरामाचं प्रेतच तुझ्यापेक्षा जास्त योग्य आहे.
- जनूभाऊ** : बरोबर आहे! शिवाय, हल्ली सभांतून, कामाच्या दृष्टीनं थोर माणसांच्या तसबिरा अध्यक्षस्थानी ठेवण्याची वहिवाट आहे. त्या दृष्टीनं तसबिरीपेक्षा प्रेत केव्हाही अधिक लायक! सबब तळीरामाच्या प्रेतालाच अध्यक्षस्थानी बसवावे!
- खुदाबक्ष** : अध्याक्षांची निवड झाल्यावर, मी आता सभेपुढं जोरानं पहिला ठराव असा आणतो, की आधी घरातली सगळी दारू पिऊन मग पुढं कार्याला लागावं. ठराव पसार! कार्यकारी मंडळाच्या उत्साही चिटणिसांनी सर्वांना पेले भरून द्यावेत अशी मी त्यांना जोरानं विनंती करतो.
- शास्त्री** : ज्याअर्थी सर्वांनाच चढत चालली आहे, त्याअर्थी यापुढं प्रत्येकानं बसूनच बोलावं, असा दुय्यम ठराव मी पुढं आणतो. माझे पाय लटपटताहेत- ठराव लवकर पसार करा!

मगन : (त्याला सावरून) या ठरावाला मी टेका देतो. ठराव पसार!

जनूभाऊ : तळीरामाच्या मरणानिमित्त शहरातील सर्व दारूची दुकानं दिवसभर बंद ठेवण्याची मत्केदारांना विनंती करावी, असं या सभेचं ठाम मत आहे.

शास्त्री, खुदाबक्ष वगैरे : शेम! धिक्कार! नो, नो!

मन्याबापू : सन्मान्य सभासद जनूभाऊ यांचा ठराव पुष्कळशा सभेला मान्य नाही. मिस्टर विरुपाक्षशास्त्री, राजश्री खुदाबक्ष, श्रीयुत मगनभाई, व श्रीयुत मी या ठरावाबद्दल जोरानं खेद करतो. मृतमहात्म्याच्या धोरणाकडे सभेचा कटाक्ष आहे. तळीरामाला दारूची दुकानं बंद झालेली खपत नसत; म्हणून संबंध दिवस दुकानं बंद ठेवण्याऐवजी संबंध रात्रभर दुकानं उघडी ठेवण्यासाठीच सभेनं खटपट करावी. ठराव पसार!

शास्त्री : सदरहू प्रेताची यात्रा वाजतगाजत काढावी!

मगन : दारूखेरीज अनाठायी खर्च न करण्याकडे तळीरामाचं धोरण होतं; म्हणून वाजत्र्यांचा खर्च ही सभा करू इच्छित नाही! त्याच्या हातापायांच्या काड्यांनीच पोटाचा नगरा वाजवावा, अशी माझी उपसूचना आहे. उपसूचना पसार! प्रेतामागं भाडोत्री रडण्यासाठी काही गुजराथी बायका आणण्याची मी खटपट करतो.

जनूभाऊ : शेम! तळीरामाला बायकांच्या नावाचासुद्धा तिटकारा होता; म्हणून रडण्यासाठी, बायकांऐवजी मन्याबापू यांनी काही मवाळ मित्रच आणावे, अशी मी शिफारस करतो.

मन्याबापू : ही सभा या ठरावाचा निषेध करित आहे. मी असं विचारतो की, जोरानं विचारतो- की, मृताच्या अंत्यविधींच्या वेळी, एक विशिष्ट ध्वनी करावा लागतो. त्यासाठी आपल्या जहाल जिवलगाना आणायला जनूभाऊ तयार आहेत का? मी स्पष्टच सांगतो, की नेमस्तांसाठी जर पितरपाकाचा रडका पंधरवडा असेल तर जहालांसाठी जोरकस तोंडसुखाचा फाल्गुनमास असता!

खुदाबक्ष : दोस्तहो, असे भांडून सभेत बखेडा घालू नका! ही काय देशातल्या दोन्ही पक्षांतल्या विद्वानांची सभा आहे, म्हणून तुम्ही असा धिंगाणा घालावा? मी ठासून सांगतो- कुत्सित कोटी मनात आणून कोणी हसू नये- मी म्हणून टाकतो की- मी दारू ठासून सांगतो की, ही आम्हा दारूबाजांची सभा आहे. वर्षातून तीन दिवस चढणारी ही देशभक्तीची निशा नाही; पण दिवसांतून तीन वेळा पचनी पाडलेली ही दारूची निशा आहे. तुम्ही देशभक्त आहात का? तुम्ही विद्वान आहात का? नाही! मग एकेरीवर येऊन सुरळीत सभा मोडण्याचा तुम्हाला काय अधिकार आहे? अशी एकमेकांवर आग पाखडण्यात काय अर्थ आहे? काम पुढे चालवा.

- शास्त्री** : मी असा ठराव पुढे आणतो, की तळीरामाचे प्रेत व्हिस्कीच्या बाटल्यांभोवती येणाऱ्या पेंढ्याच्या पिशव्यांनी जाळावं!
- खुदाबक्ष** : आर्यधर्माच्या दृष्टीनं हा भडाग्न होतो. हा धर्मबाह्य ठराव आहे. या ठरावाला मी तळीरामाच्या वतीनं हरकत घेतो.
- मन्याबापू** : दोघेही श्रीयुत चुकताहेत! तळीरामाचा दारू पिणं हा एकच धर्म होता. सबब धर्माच्या दृष्टीनं पाहता तळीरामाला एखाद्या दारूच्या भट्टीत जाळावं, असा ठराव मी आणतो! पसार!
- जनूभाऊ** : मी असा ठराव आणतो, की आपण सर्व अगदी गाढव आहोत! प्रेतयात्रा कशी न्यायची हे ठरविण्यापूर्वीच आपण जाळायला आरंभ केला! मिरवणुकीच्या वेळी गाडीचे घोडे सोडून, आपण गाडी ओढून तळीरामाचा सन्मान करावा, अशी मी सूचना करतो.
- मगन** : या ठरावाला माझा असा वांधा आहे, की घोडे सोडून आपण गाढव गाडी ओढीत बसलो तर ते उलट अपमानकारक आहे!
- मन्याबापू** : आता फार महत्त्वाचा ठराव मी फारच जोरानं पुढं आणतो. तळीरामाचं काहीतरी स्मारक करायला पाहिजे; त्यासाठी 'तळीराम स्मारक फंड कमिटी' स्थापून तिच्यामार्फत फंड गोळा करण्याचं सभेनं ठरवावं! वर्गण्यांचे आकडे भराभर पडले पाहिजेत! आणि याच बैठकीत पडले पाहिजेत. आकडे मोठाले पण पाहिजेत! किमानपक्ष एकेकानं हजाराचा आकडा तरी घातलाच पाहिजे.
- शास्त्री** : लाखाची गोष्ट सांगितलीत! आपले श्रीमंत शेट मगनभाई यांच्यापासूनच शेज धरावी! शेटजींनी तोंड वाईट करण्याचं कारण नाही! हे आकडे वसूल करण्यात येतील अशी त्यांनी मुळीच भीती बाळगू नये! आजवर कोणत्या स्मारकसभेनं आकडे वसूल करून स्मारक केल्याचं कोणाच्या स्मरणात आहे? त्या वेळेपुरतेच पहिल्या उसळीच्या भरात हे दर्शनी आकडे टाकायचे असतात! पुढं सर्वानाच त्या आकड्यांसकट स्मारकाचाही विसर पडत जातो!
- मगन** : तत्राप मी लेखी गुंतायचा नाही; म्हणून या ठरावाला मी जोरानं-
- खुदाबक्ष** : हा, मगनभाई-
- मगन** : या ठरावाला मी जोरानं-
- खुदाबक्ष** : हा- हा-
- मगन** : या ठरावाला मी जोरानं काहीच करीत नाही!

- शास्त्री** : आता मृताचं प्रेत बाहेर काढावं असा माझा शेवटचा ठराव आहे. उठा सर्वजण, आधी प्रेत बाहेर नेऊन ठेवू! (सर्वजण उठतात व धुंद झालेल्या यल्लाप्पाच्या हातापायांची ओढाताण करतात.)
- यल्लाप्पा** : मला कोण ओढत आहे, असं ही सभा जोरानं विचारीत आहे.
- शास्त्री** : मेलेला मनुष्य काही विचारीत नाही, असं बहुमतानं सभेचं ठाम मत आहे.
- यल्लाप्पा** : मी मेलो नाही, असा एकमताने ठराव मी मांडतो.
- खुदाबक्ष** : मग कोण मेला आहे? कोणी तरी मेला आहे हे खास!
- मन्याबापू** : पुनः सभेत दंगा सुरू झाला! थांबा, खुदाबक्ष, शास्त्रीबुवा, सभेची जादा बैठक भरवा आणि कोण मेला आहे, हे शिरस्तावर ठरवा!
- खुदाबक्ष** : ठीक आहे! सभा अशी सूचना करीत आहे, की जो मेलेला असेल त्यानं हात वर करावा. (काही वेळ थांबून) कोणीच हात वर करीत नाही त्याआधी कोणीच मेलेलं नाही असं सभा प्रतिपादन करीत आहे! तळीरामसुद्धा मेला नाही, असं सभेचं ठाम मत आहे!
- शास्त्री** : याबद्दल सभेला फार आनंद होत आहे. या आनंदाच्या भरात तळीरामाच्या मृत आत्म्याला, तळीराम मुळीच मेला नाही, अशी स्वर्गात अभिनंदनपर तार पाठविण्याची ही सभा ठराव करीत आहे.
- सोन्याबापू** : अरेरे! फुकाफुकी सभेचा सारा समारंभ झाला म्हणावयाचा!
- खुदाबक्ष** : नाही. हा खटाटोप फुकट जाऊ द्यायचा नाही. या खटपटीचा उपयोग होण्याची वेळ येईपर्यंत, म्हणजे कोणीतरी मरेपर्यंत सर्वांनी मुडद्याप्रमाणं इथंच पडून राहावं असा ठराव मी पुढं आणतो. ठराव पसार!
- (सर्व अस्ताव्यस्त पडतात. पडदा पडतो.)

प्रवेश तिसरा

(स्थळ- रामलालचा आश्रम. रामलाल प्रवेश करतो.)

- रामलाल** : (स्वगत) माझ्या मनाचं घाणेरडं चित्र आता मला स्वच्छपणानं दिसायला लागलं! माझ्या अधःपाताला काही तरी सीमा आहे का? पित्याच्या दृष्टीनं शरदूकडे पाहताना मानीव नात्याच्या मोठेपणानं रक्तामांसाचं अंगभूत तारुण्य डोळ्यांतून

मुळीच नाहीसं ज्ञानं नाही. शरदबद्दल मला जी सहानुभूती, भूतदया म्हणून वाटत होती, ती दुबळ्या मनाच्या हिंदू पुरुषाची पारावतवृत्ती कामुकता होती! गरीब गीतेला विद्यादान करताना, अनाथाला कल्याणाचा मार्ग दाखविल्यामुळंच आपल्याला हे समाधान होत आहे अशी माझ्या मनाची मी फसवणूक करित आलो; पण ते तशा उदारपणाचं नव्हतं! गीतेला शिकताना पाहून, शरदला समाधान वाटत होतं, म्हणून मला त्या वेळी उत्साह वाटे! तोसुद्धा प्रियाराधनाचाच एक मार्ग होता!

(राग- भैरव; ताल- त्रिवट. चाल- प्रभू दाता रे.)

मन पापी हे। करिते निजवंचन अनुघटिदिन ॥ ध्रु. ॥

उपशमपर मतिमेषज सेवुनि सुप्तियत्न करि, परि ते।

विफल अंति सुविवेकभिन्न ॥ १ ॥

उपकारांच्या कृतज्ञतेमुळे बिचारा भगीरथ थोड्याच काळात माझ्याशी खुल्या दिलानं बोलूचालू लागला. तेव्हा त्याचा मला कंटाळा वाटू लागला. अधिक प्रसंगी मनुष्याची ती फाजील सलगी वाटून आपल्याला भगीरथाचा तिटकारा येत असावा अशी मी स्वतःची समजूत करित होतो; पण ते कंटाळण्याचं खरं कारण नव्हतं! भगीरथ आपल्याशी मनमोकळेपणानं वागल्याचं शरदंनं वेळोवेळी सांगितल्यामुळेच, न कळत माझ्या मनात जागृत झालेला मूढ मत्सर हेच त्या कंटाळ्याचं कारण होतं! त्या तरुण जिवांचा परस्परकडे ओढा दिसू लागताच माझ्या प्रौढ मनात मत्सराची आग भडकली! तेव्हा- धिक्कार, शतशः धिक्कार असो मला! यात्किंचित् सुखाच्या क्षुद्र लोभानं पुत्राप्रमाणं मानलेल्या भगीरथाला दुखवून, कन्येप्रमाणं मानलेल्या शरदच्या कोवळ्या हृदयावर रसरशीत निखारे टाकून माझ्या वयाच्या वडीलपणावर, नात्याच्या जबाबदारीवर आणि विचाराच्या विवेकवृत्तीवरही पाणी सोडायला मी तयार झालो, हा आमच्या आजच्या दुर्दैवी परिस्थितीचा परिपाक आहे. पराक्रमी पुरुषार्थानं मिळवलेली सत्ता मोकळेपणाच्या उदारपणानं मर्यादित करण्याचा आम्हाला सराव नसल्यामुळं दैवयोगानं प्राप्त झालेली अल्प सत्ता दुबळ्या जिवांवर आम्ही सुलतानी अरेरावीनं गाजवत असतो. आज हजारो वर्षे मेलेल्या रूढींच्या ठरावीक ओझ्याखाली सापडून आमची मनंही मुर्दाड झाल्यामुळं आज आमच्यात वस्तुमात्रांतील ईश्वरनिर्मित सौंदर्य शोधून काढण्याची रसिकता नाही. असं सौंदर्य मिळविण्याची पवित्र अभिलाषाबुद्धी नाही. त्या अभिलाषाची पूर्णता करणारी पुरुषार्थाची पराक्रमशक्ती नाही. आणि खरं कारण मिळताच जिवलग सुखाचाही त्याग करणारी उदार कर्तव्यनिष्ठा नाही! पूर्वजांनं तोंडावर टाकलेल्या अर्थशून्य शब्दांची विचारी वेदांताची वटवट क्षुद्र सुखाच्या आशेनंही ताबडतोब बंद पडते. विद्येनं मनाला उंच वातावरणात नेऊन ठेवलं तरी आमची मनं आकाशात फिरणाऱ्या घारीगिधडांप्रमाणं अगदी क्षुद्र

अमिषानंसुद्धा ताबडतोब मातीला मिळतात. पाच हजार वर्षांचं दीर्घायुष्य मोजणाऱ्या भारतवर्षरूप पुराणपुरुषा! तुझ्या विराट् देहासाठी हिमाचलासारखं भव्य मस्तक निर्माण केल्यावर गंगासिंधूसारख्या पवित्र ललाटरेखांनीही विधात्याला तुझ्या सुखाचा चिरकालीन लेख लिहिता येऊ नये का? सांग, हतभाग्या भारतवर्षा! भावी काळी या रामलालासारखी कंगाल पैदास आपल्या पोटी निपजणार, या कडू भीतीमुळं दक्षिण महासागरात जीव देण्यासाठी कमरेडतका उतरल्यावर कोणत्या पापांची प्रायश्चित्तं देण्यासाठी परमेश्वरानं तुला उचलून धरला? परमेश्वरा, माझ्या अपराधाची मला कधी तरी क्षमा होईल का? भगीरथ आणि शरद् यांच्याजवळ कोणत्या तोंडानं मी क्षमा मागू? नाही, मनाचा तीव्र आवेग आता मरणाखेरीज दुसऱ्या कशानेही थांबणार नाही. (भगीरथ व शरद् येतात.) हतभागी रामलाल, कृतकर्माची फळं भोगण्यासाठी दगडाचं मन करून तयार हो, आणि या दुखावलेल्या जिवांची क्षमा माग.

भगीरथ : भाईसाहेब, लहान तोंडी मोठा घास घेतला तर तुमच्या लाडक्या भगीरथाला तुम्ही क्षमा कराल का? आपल्या पायांजवळ एक विनंती करण्यासाठी मी आलो आहे.

रामलाल : भगीरथ, माझ्याशी बोलताना आजच इतकी औपचारिक वृत्ती का वापरतोस?

भगीरथ : भाईसाहेब, लोकसेवा करण्याची विद्या शिकण्यासाठी म्हणून मी आपल्या आश्रयाला उभा राहिलो आहे; पूर्वी सर्व विद्याप्राप्ती करून गुरूगृह सोडून जाताना गुरुदक्षिणा देण्याची वहिवाट होती; पण हल्लीच्या काळात दर महिन्याला अगोदर फी द्यावी लागते! भाईसाहेब, या नव्या पद्धतीला अनुसरून मी तुम्हाला गुरुदक्षिणा अर्पण करण्यासाठी आलो आहे. तिचा स्वीकार करून या आपल्या बाळाला आशीर्वाद द्या!

रामलाल : कसली दक्षिणा देणार तू?

भगीरथ : माझ्या स्वाधीन झालेल्या शरद्च्या प्राणांची! भाईसाहेब, आपल्या सांगण्याप्रमाणं आपलं सर्वस्व आपल्या चरणी अर्पण करायला मी तयार आहे!

रामलाल : शरद्, भगीरथानं म्हटलं ते खरं का?

(शरद् खाली पाहते.)

भगीरथ : संकोचवृत्तीमुळं या प्रसंगी ती काय बोलणार?

रामलाल : (स्वगत) हो, खरंच! याच काय, पण कोणत्याही प्रसंगी बिचारी हिंदू बालविधवा काय बोलणार? गाईला आत्मा नाही, असं ख्रिस्ती धर्माचं तत्त्व नव्यानं ऐकताच आम्ही आर्यधर्माभिमानी उपहासानं हसलो, पण माझ्यासारख्या जुलमी

जनावरांच्या पशुवृत्तींनं या गरीब गाईना आत्मा तर नाहीच पण जीभसुद्धा ठेविली नाही!

भगीरथ : शरद, भाईसाहेबांना माझं म्हणणं खरं वाटत नाही; माझ्या शब्दासाठी तू-

रामलाल : थांब, भगीरथ, शरदचा त्याग तू इतक्या सहजासहजी करायला तयार झालास हे तुझ्या प्रेमाचंच लक्षण समजू का? मला वाटतं, शरदवर तुझं मनापासून प्रेम मुळीच नव्हतं!

भगीरथ : असं आपल्याला वाटतं! सर्वसाक्षी सर्वेश्वराला काय वाटतं, ते- भाईसाहेब, क्षमा करा, शरदविषयी माझ्या तोंडचे असले उद्गार तिच्या माझ्या नव्या नात्याला कमीपणा आणतील! आपल्या पदवीला पोहोचल्यामुळं शरदबद्दल सलगीनं बोलण्याला मला अधिकार नाही!

रामलाल : (स्वगत) शाबास, भगीरथ, शाबास! तू जितका थोर आहेस तितकाच हा रामलाल नीच आहे! माझ्या मनाच्या हलकेपणामुळे बिचाऱ्या शरदच्या प्रेमाचे तुलामलाचे धिंडवडे निघाले. (उघड) अशा पवित्र प्रेमानं तिच्याशी वचनबद्ध झाल्यावर तिचा त्याग करणं तुला उचित आहे का?

भगीरथ : एक वेळ नाही, पण हजार वेळ उचित आहे! ज्या कार्यासाठी आपण मला जीवदान दिलं, त्या कार्यासाठी मला हा मोह सोडायचा आहे! शरदच्या लोभात मी सापडलो, तर आपला उपदेश मला साधणार नाही आणि भावी आयुष्याचा सन्मार्ग मला सापडणार नाही! समाजस्वरूप विराट्पुरुषाची सेवा करण्यासाठी, माझ्या देशाच्या कारणी पडण्यासाठी, आपल्या उपदेशासाठी, संसारसुखाचा आणि प्रेमाचा पाशबंध हा भगीरथ ताडून तोडून टाकीत आहे! आपल्यासारख्या थोर पुरुषाचा उपदेश-

रामलाल : भगीरथ, उपदेश करणं हे इतकं सोपं काम आहे, की त्यामुळं मला थोर म्हणणं केवळ हास्यास्पद आहे! उपदेश करण्यापेक्षाही उपदेश ऐकून मोहाला झुगारून देणाराच नेहमी श्रेष्ठ असतो. मोठ्या मनाच्या मुलांनो, त्यागधर्माच्या तेजोमय तत्त्वांनं देदीप्यमान झालेल्या तुम्हा दोघांच्या मुखमंडलांकडे तोंड वर करून उघड्या डोळ्यांनी पाहण्याची या क्षुद्र मनाच्या रामलालची योग्यता नाही! क्षणमात्राच्या पातकी मोहावेगाची मला क्षमा करा! बेटा शरद, माझ्या अभद्र शब्दांची, पामर मनाची आणि या शेवटच्या पापस्पर्शाची मला एकदाच क्षमा करा! भगीरथ, शिष्यांनं गुरूला आधी गुरुदक्षिणा द्यावी, हा जसा हल्लीचा परिपाठ आहे, त्याचप्रमाणं कुशाग्रबुद्धीच्या शिष्याला उत्तेजनासाठी पारितोषिक द्यावं, असाही नियम आहे. माझ्या उपदेशाचा पहिला धडा तू इतक्या हुशारीनं शिकला

आहेस, की तुझा गौरव करणं माझं कर्तव्य आहे! उदार बाळा, हे आपलं सुंदर चित्र घेऊन जन्माचा सुखी हो!

(शरदचा हात भगीरथाच्या हातात देतो.)

(राग- देसकार; ताल- त्रिवट. चाल- अरे मन राम.)

स्वीकारी रम्य अमल चित्रा या। योग्य तुला प्रतिफल घ्याया ॥ ध्रु. ॥

छात्रा पट्टु गुणी। अभ्यसनी। हे वितरित गुरुमाया ॥ १ ॥

भगीरथ, लोकसेवेचं खडतर व्रत आचरिताना कधी कधी पुढाऱ्याला लोकपवादाला पात्र व्हावं लागतं, अशा वेळी निंदकांच्या वाग्बाणांनी दुभंगलेल्या हृदयाच्या जखमा बऱ्या करण्यासाठी शरदच्या प्रेमळ अश्रूंची तुला भविष्यकाळी जरूर पडेल. रामलालचं हे रिकामं हृदय- (गीता रडत येते; तिला पोटाशी धरून) ये बाळ, ये! रामलालचं हे रिकामं हृदय तुझ्यासारख्या अनाथ जिवांसाठी अर्पण केलं आहे! तळीरामाच्या अकाली मृत्यूमुळं तुझ्यावर जो अनर्थ गुदरला त्यात तुला पैशाखेरीज काही उपयोगी पडणार नाही. माझ्या पोक्त वयातली काही वर्षे बाद करून स्वतः तरुण होण्याचा आणि त्यांची शरदच्या कोवळ्या आयुष्यात बोजड भर टाकून तिला पोक्त करण्याचा नीच प्रयत्न करण्यापेक्षा तुझ्या वयातली काही वर्षे आपल्यासाठी घेऊन तुझ्यासारख्या कन्येशी पितृधर्मानं वागण्यातच या रामलालच्या वृद्धत्वाचं सार्थक होईल. माझ्या चुलत्याची मला मिळालेली सर्व संपत्ती मी तुला देत आहे! तीच तुझ्या कामी येईल! तुझ्यासारख्या कुरूप विधवेबद्दल सहानुभूती वाटण्याइतकी व्यापक सुधारणा अजून आपल्या समाजात जन्मली नाही! भगीरथासारखं अपवादभूत रत्न एखादंच सापडण्याचा संभव! बाकी बहुतेक समाज रामलालसारख्या मनाचाच आहे! माझ्या उदाहरणावरून मला वाटायला लागलं आहे की, आमची सुधारणेत बरीचशी आत्मवंचना आहे! अनाथ बालविधवेची दया येण्यालाही आम्हाला चांगल्या चेहेऱ्याचा आधार लागतो. आमची सुधारणा अद्याप डोळ्यांपुरतीच झालेली आहे! आमची विद्या अजून जिभेवरच नाचत आहे. जिभेचा शेंडा कापून टाकला तर आमच्यात संस्कृत व प्रौढ मानलेला सुशिक्षित कोणता हे देवालाही कळायचं नाही! इतका वेळ शरदच्या प्रेमाला पात्र होत नव्हतो म्हणून मला खेद वाटत होता; पण प्रेमाला पात्र होणं हा मनुष्याचा धर्म असेल तर दया हा देवांचा गुण आहे!

(पद्माकर येतो.)

पद्माकर : भाई, सुधाकरानं आपल्या मुलाचा खून केला आहे आणि ताईला घातक जखम केली आहे! त्याला फौजदाराच्या ताब्यात देण्यासाठी मी निघालो आहे- चल माझ्याबरोबर-

- रामलाल** : काय- म्हणतोस तरी काय हे?
- पद्माकर** : वाटेनं सर्व सांगतो; पण आधी लवकर चल; आणखी हेही सांगतो, की सुधाकराबद्दल या वेळी रदबदली करू नकोस. त्या नरपशूच्या मोहातून सुटली तर माझी अनाथ ताई अन्नाला तरी लागेल! चल, चल लौकर!
- रामलाल** : अरे, पण असा अविचार-
- पद्माकर** : माझ्या ताईनं भोगलेल्या हालअपेष्टांची शपथ घेऊन सांगतो, की सुधाकराला सरकारी शासन देवविल्याखेरीज मी आता थांबणार नाही! याला अविचार म्हण, सूड म्हण, काय वाटेल ते म्हण! चल लौकर!
- रामलाल** : भगीरथ, शरद आणि गीता यांना घेऊन ये. सुधाकराकडे चल.
- (सर्व जातात.)

प्रवेश चवथा

(स्थळ- सुधाकराचे घर. पात्रे- आसन्नमरण सिंधू; जवळ सुधाकर, पद्माकर, रामलाल आणि फौजदार)

- पद्माकर** : दादासाहेब, हे पाहा मेलेलं मूल; हे या हरामखोरानं ठार मारलं! ही पाहा माझी ताई! या दीनदुबळ्या देहाची या दारूबाज दुष्टानंच प्राणांतिक दुर्दशा केली आहे! असाच पकडा या नराधमाला-
- फौजदार** : भाऊसाहेब, असं रागावून काय होणार? थांबा, आपण बाईना नीट विचारून पंचनामा करू.
- पद्माकर** : ताई, ताई, सिंधूताई-
- रामलाल** : भाऊ, थांब जरा; असा हातघाईवर येऊ नकोस! तिला जरा ग्लानी आली आहे!
- पद्माकर** : ही ग्लानी- ही ताई- हे सारं सारं- या दारूड्या राक्षसाचं अघोर कर्म आहे! दादासाहेब, काय वाटेल ते करा, पण या काळतोंड्याला- ताईच्या पंचप्राणांवर दरोडा घालणाऱ्या या दारूड्याला काही तरी भयंकर शिक्षा भोगायला लावा!
- रामलाल** : भाऊ, व्हायचं ते झालं; आता यांच्यावर राग धरून झाली गोष्ट पुन्हा येणार आहे का?

पद्माकर : भाई, माझं सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करू नकोस! या चांडाळानं माझी सोन्यासारखी ताई अन्नावाचून झिजवून झिजवून मारली- काठ्या दगडांनी ठेचून मारली- कोळ्यामाळ्यांच्या तोंडी येणार नाहीत अशा शब्दांनी या मात्रागमनी नीचानं तिच्या काळजाला घरे पाडून मारली! दादासाहेब, तुमच्या पाया पडतो, काही झालं तरी याला मोकळा सोडू नका हो! बुद्धिपुरस्सर गुन्हा केला म्हणून तुरुंगात नेऊन घाला किंवा दारूनं मारुं फिरलं आहे म्हणून वेड्याच्या दवाखान्यात नेऊन लोटा; अक्कलवान गुन्हेगार म्हणा, किंवा निर्बुद्ध पशू म्हणा, पण याला कुठल्या तरी कोंडवाड्यात घाला! याच्या मोहाला गुंतूनच- माझी ताई म्हणजे देवी आहे हो- नवरा म्हणून ठरलेल्या या जनावराच्या नावाची पंचप्राणांच्या पुष्पांनी पूजा करण्यासाठी ही इथं गुंतून राहिली आहे. देवमूर्ती म्हणून मानिलेला हा दगड एखाद्या नरककुंडात रिचवून हिच्या नजरेआड केला म्हणजे हिला घरी नेऊन हिच्या औषधपाण्याची तरी व्यवस्था करता येईल हो!

फौजदार : भाऊसाहेब, जरा शांत व्हा. आपण असे बोलू लागला-

पद्माकर : दादासाहेब, माफ करा. दगडाचा पुतळा असतो तरीसुद्धा सव्वा हात जीभ बाहेर काढून बोलायला लागलो असतो! मग आता तर चांगला रक्तामांसाचा- हिच्याच रक्तामांसाचा- तिचाच भाऊ आहे- काय सांगू हो, बोट करून दाखवायला तिच्या अंगावर रक्तमांससुद्धा राहिलं नाही, - तेसुद्धा या राक्षसानं गिळून टाकलं- दारूच्या घोटाबरोबर हिच्या रक्ताचा घोट घेऊन जित्या अंगातील मांसाचे लचके तोडून या पिशाच्चानं आहारून टाकले. चार गिरण्यांच्या मालकाची ही मुलगी, या शिकलेल्या दारूबाजानं आपल्या पोटाची खळगी भरण्याकरता तिला जात्यावर दळायला लावलं. आमच्या घरी कुत्र्यांच्या पिलांना जे दूध मिळतं- मिळतं कसलं, त्यांना पाजताना हलगर्जीनं खाली सांडतं तितकंसुद्धा या गोजिरवाण्या बाळाला कधी लाभलं नाही! आमच्या घरी मोलकरणीनं उष्टंखरकटं टाकलं असेल, तितकं अन्न कधी हिला मिळालं नाही! याच्याकडे पाहिलं म्हणजे दयामाया पार जळून जातात! दगड असतो तर मनुष्य झालो असतो, आणि मनुष्य आहे, तरी दगड झालो आहे. याच्या गळ्याला फास घालताना, ताईच्या गळ्यातील मंगळसूत्र तुटलं तरी चालेल! ताई, सिंधूताई, ऊठ बरं, बाळ!

(तिला किंचित उठवून बसवतो.)

सिंधू : दादा, केव्हा आलास तू? भाई, तूही आलास? तिकडे कुणीकडे असायचं? दादा, ऊठ बरं, चुलीवर थोडा भात आहे; दोन तांबे अंगावर घालून चार घास खायला घाल! तिकडे कालपासून पोटात काही नाही!

पद्माकर : याच्या तोंडात चार घास घालण्यापेक्षा याच्या पिंडब्रह्मांडाचा एकच घास करून

काळाच्या पोटात कोंबण्यासाठी मी आलो आहे! ताई, हे पाहा फौजदारसाहेब तुझा जबाब घेण्यासाठी आलेले आहेत. या खुनी दारूबाजानं काय काय केलं ते सगळं यांना नीटपणे सांग! दादासाहेब, विचारा तिला काय विचारायचं ते-

- फौजदार** : बाई, यांनी काय काय केलं ते सांगा बरं!
- सिंधू** : यांनी काही केलं नाही- कुणी सांगितलं आपल्याला हे?
- फौजदार** : मग मुलाला काय झालं? तुम्हाला हे कपाळावर लागलं कसं?
- सिंधू** : मी दोन दिवसांची उपाशी होते. मला राहूनराहून भोवळ येत होती. मुलाला घेऊन माळ्यावरून उतरताना मला घेरी आली; पडल्यामुळं मला कपाळावर खोक पडली! मूल माझ्या अंगाखाली चेंगरलं! इकडचा काही संबंध नाही त्यात!
- पद्माकर** : ताई, अगदी खोटं सांगितलंस! मग या काठीला रक्त कसं लागलं?
- सिंधू** : काठी टेकीत रक्तभरल्या हाती मी इथपर्यंत आले. तिकडचा काही संबंध नाही त्यात!
- फौजदार** : बाई, हे सारं खरं आहे का?
- सिंधू** : खरं- अगदी खरं आहे! माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवा!
- पद्माकर** : नाही हो; दादासाहेब, उघड उघड हे खोटं आहे! ताई, तुला माझी, बाबांची, तुझ्या नवऱ्याची शपथ आहे. खरं सांग.
- सिंधू** : दादा, असा का अंत पाहतोस? मी सांगितलं ते खरं आहे अगदी!
- पद्माकर** : दादासाहेब, हे खोटं आहे हो! काय करावं आता?
- फौजदार** : भाऊसाहेब, काही करता येणार नाही आता! आपला राग कितीही अनावर झाला, तरी यांच्या पुण्याईपुढं तुमचं-आमचं काय चालणार? न्यायाचं शस्त्र कितीही तीक्ष्ण असलं तरी अशा पवित्र पतिव्रतेच्या पुण्याईची ढाल आड आल्यावर ते काय करणार?
- पद्माकर** : दादासाहेब! हिच्या खोट्या बोलण्यामुळं या हरामखोराला मोकळा सोडता काय?
- फौजदार** : भाऊसाहेब, प्रत्यक्ष गंगाप्रवाहात पोहणारावर उगीच आग पाखडून काय होणार!
- रामलाल** : शाबास, सिंधूताई, शाबास! भाऊसाहेब, देवब्राह्मणांच्या सत्यतेपेक्षाही अशा पुण्यरूप सतीच्या असत्यालाच परमेश्वराच्या आशीर्वादाचं अधिक बळ असतं! भाऊ, जाऊ देत! झालं ते झालं! सिंधूताई, तू मात्र धन्य आहेस! तुझ्यासारख्या आर्या अजून आहेत, म्हणूनच या पुण्यभूमीला आर्यावर्त नाव शोभतं! भारतवर्ष

साध्वीसतीचं माहेरघर आहे! सरकारनं सतीचा कायदा करून आमच्या साध्वींना सहगमनानं देह जाळून घेण्याची बंदी केली तर जितेपणीत आतल्या आत जळून नवऱ्याच्या नावासाठी या मंगलदेवता आत्मयज्ञ करीत आहेत! भाऊसाहेब, सिंधूताईच्या इच्छेसाठी तरी सुधाकरावरचा राग सोडून द्या!

सिंधू : दादा, इकडे ये, माझ्या शेजारी बस असा! दादा, आपल्या माणसावर असा राग करून चालेल का? माझी जातीघडी सरत आली! बाबांच्याखेरीज आणि तुम्हा दोघांखेरीज तिकडे आपलं म्हणायला कोणी आहे का आता? असं रत्न मी मागे टाकून जाते, ती तुझ्या धीरावर ना? तूच आता त्यांच्या उन्हात तापल्या जिवावर पदर घालायला नको का? तुझ्या ताईचं सौभाग्य तूच आता जपून ठेवलं पाहिजेस. लहानपणी माझ्या कुंकवाला तजेला यावा म्हणून तू माझ्या करंड्यात मृगाची इवलाली पाखरं आणून ठेवीत होतास, आठवतं का? मग आताच ती माया कुठे गेली? माझ्या सौभाग्याचं कुंकू तुझ्याच ठेवणीला देऊन मी जात आहे!

पद्माकर : छाकट्या सैताना, ऐक, ऐक माझ्या लाडक्या ताईचा एक एक बोल! पण तुझे डोळे कुठले उघडायला? ताई, ताई, काय म्हणतेस हे तू?

रामलाल : भाऊ, फौजदारसाहेबांना जायला वेळ होत नाही का?

फौजदार : चला, भाऊसाहेब- पण केव्हा तरी तेवढी फिर्याद काढून घ्या म्हणजे झालं!
(फौजदारांना पोहोचविण्यासाठी रामलाल व पद्माकर जातात.)

सुधाकर : (स्वगत) उघडले, भाऊसाहेब, माझे डोळे साफ उघडले! मात्र माझे डोळे असे उघडले आहेत तोवर या देवतेच्या जात्या जीवज्योतीच्या प्रकाशात या क्षणीच स्वर्गाचा रस्ता एकदा नीट पाहून ठेवतो म्हणजे मग भोवती काळाकुट्ट अंधार पडला आणि माझे डोळे कायमचे मिटले तरी दिशाभूल होण्याची भीतीच नको. (इकडे तिकडे पाहून व औषध उघडून) हं, हेच ते विषारी औषध! कुठं आहे ती जिवाला जाऊन भिडलेली साता जन्मांची वैरीण?

(एका पेल्यात दारू व विष ओततो.)

सिंधू : ऐकलं का? जरा माझ्याजवळ यायचं होतं-

सुधाकर : तुझ्याजवळ येऊ? (तिच्याजवळ बसून) काय काम आहे?

सिंधू : माझं डोकं आपल्या मांडीवर ठेवावं! आपला हात माझ्या हातात द्यावा-

सुधाकर : (तसे करून) सिंधू, सिंधू, देवतास्वरूप सिंधू! काय तुझी दुर्दशा झाली ही! सिंधू, या दारूबाज नवऱ्याच्या पायी तू बुडालीस! अपशब्दांनी तुझा अपमान केला! कधी तुला गोळाभर अन्न मिळालं नाही! पोटासाठी तुला दळायला लावलं! तुझे

हालहाल केले! तुझ्या पोटचा गोळा तुझ्या डोळ्यांदेखत चेचून टाकला! देवी, संसाराच्या वनवासात फाटकं धोतर आड करून तुला वणवणायला लावलं! सिंधू, सिंधू, उदारहृदये सिंधू, शापाच्या एका शब्दानं मला जिता जाळून टाक! पदरीचं पुण्य खर्चून, खोटं बोलून या सुधाकराला कशाला वाचवीत बसलीस? तुझ्या पुण्याईनं स्वर्गाचा संसार सजवून साजरा करण्याची तुझी योग्यता; चौऱ्याऐंशी लक्ष जन्माची संचितं या जन्मी उभी राहिली आणि विधात्यानं 'सुधाकर' हे दारूनं ओथंबलेलं नाव तुझ्या फाटक्या कपाळी कोरलं! सिंधू, देवी, मला क्षमा कर! या अनंत अपराधी पातक्याला क्षमा कर!

सिंधू : आपण असा जिवाला त्रास का बरं करून घ्यायचा? मी फुटक्या कपाळाची का म्हणून? भरल्या हाती हळदीकुंकवानं, आपल्या मांडीवर मला मरणं आलं, याहून आणखी कोणतं भाग्य हवं मला? माझं मंगल झालं! आपण मनाला त्रास करून घेऊ नये. माझ्या गळ्याची शपथ आहे! आधीच प्रकृती अशी झालेली! उन्हाच्या वेळी संतापानं डोकं तापलं तर सुंठ उगाळून द्यायलासुद्धा कोणी नाही. आणखी माझं अखेरचं हात जोडून सांगणं आहे. आता आपल्या जिवाला जपणारं कुणी नाही. लोकं सारी ज्याची त्याला असतात. माझ्या कपाळी आपली सेवा एवढीच लिहिली होती, - आपण आता एकटे राहिला- आता पुढं तरी माझ्या रक्ताची शपथ आहे- आपण यापुढं कधी घेऊ नये! ऐकायचं ना माझं एवढं! एका थेंबालासुद्धा शिवायचं नाही-

सुधाकर : नाही, सिंधू, उभा जन्म तुझी पवित्र आज्ञा मोडण्यात घालविला! तुझी शेवटची आज्ञा तरी पाळण्याइतका हा पातकी सुधाकर भाग्यशाली नाही! हा शेवटचा एकच प्याला मला अजून घ्यायचा आहे. नको, दुर्दैवी जीवा, आता माझ्याकडे पाहू नकोस! या थिजत चाललेल्या डोळ्यांत अनाथ आशा अजून कशाला तळावते आहे. सिंधू, सिंधू, काय- रामलाल, धाव-

सिंधू : नाथ, जिवाला सांभाळा- सुधाकर! माझ्या सुधाकरांना, देवा- (सिंधू मरते. रामलाल येतो. सुधाकर पेला घेतो व उठून उभा राहतो. रामलाल सुधाकराच्या हातून पेला घ्यावयाला जातो, तोच तो झटकन विष पितो.)

सुधाकर : चांडाळा, ऐन वेळी असा घात करू नकोस!

रामलाल : सुधा, काय प्यालास हे?

सुधाकर : दारू! एकच प्याला!

रामलाल : अजून दारू! जिनं एवढा अनर्थ केला तीच दारू?

सुधाकर : होय, रामलाल, तीच दारू! जिनं माझ्या घरात एवढा अनर्थ केला तीच दारू!

जिनं चारी खंडांत अनर्थांचं साम्राज्य चालविलं आहे ती दारू! कुबेराला भीक मागायला लावते ती दारू! भीमासारख्या वज्रदेही शरीराला बहात्तर रोगांचा दवाखाना बनविते ती दारू! शिकलेल्या शहाण्याच्या थोबाडाला शिमग्यातल्या शिव्याशेणांनी शोभा आणते ती दारू! महापतिव्रतांना नवऱ्याच्या हातात बाजारात आणून बसवते ती दारू! जिवलग नात्याचे धागे कुजवून तडातड तोडते ती दारू! बापाला मुलाकडून, मुलाला बापाकडून ठार मारविते ती दारू! डुकराचं नावसुद्धा न घेणाऱ्या पाक मुसलमानाला डुकरासारखं खातेऱ्यात लोळविते ती दारू! गायत्रीमंत्रांनं पवित्र झालेल्या ब्राह्मणांच्या जिभेला गायत्रीच्या मांसाची चटक लावते ती दारू! एखाद्या पशूप्रमाणं पुत्राला मात्रागमन्याप्रमाणं प्रत्यक्ष जन्मस्थानी- अरेरे! बोलू नये ते बोलणं आलं! पण सुधाकराच्या ज्या जिभेनं दारूचा विटाळ मानला नाही, त्या जिभेला एक किळसवाण्या शब्दानं काय वाट लागणार! आणि समाजात ठिकठिकाणी शिकलेल्या संभावित गळ्यांतून जी दारूची गटांनं वाहताहेत त्यात एका शब्दाची घाण वाहून जायला किती वेळ लागणार! - रामलाल, कान फोडून स्पष्ट ऐक- पुत्राला मात्रागमन्याप्रमाणं प्रत्यक्ष जन्मस्थानी लघुशंका करायला लावते ती दारू! - ती दारू मी प्यावी अं! आता तोंड वाईट करू नकोस! रागावू नकोस- तुला एकदा सांगितलं, आज शेवटचं सांगून ठेवतो, की दारूची सवय सुटण्याचा काळ ती लागण्यापूर्वी काय तो असतो! पहिला एकच प्याला घेण्यापूर्वी भावी मद्यप्याचा हात धरला तरच फायदा होईल! ज्यानं एकदा पहिला एकच प्याला घेतला त्याला हा शेवटचा असा एकच प्याला घ्यावाच लागतो! दारूबाज दारूतच मरायचा, हे ब्रह्मवाक्यच आहे! आणि माझ्यासारख्या एखाद्याला पश्चात्ताप झाला तरी हा एकच प्याला काही टळत नाही! मात्र जळफळीत औषधाला मारण्यासाठी त्यात जसं पुष्कळसं पाणी ओतावं लागतं, त्याप्रमाणं हा अखेरचा एकच प्याला घेताना, त्यातली दारूची जलाल आग मारण्यासाठी त्यात रसकापरासारखं एखादं विष बरंच घालावं लागतं!

रामलाल : काय? यात रसकापूर? आत्यंतिक घातक रसकापूर घातला आहेस? भयंकर विष प्यालास?

सुधाकर : विष पिऊ नको तर काय करू? ही पाहा- ही देवता मला सोडून गेल्यावर जगात माझं काय राहिलं आहे?

रामलाल : काय, ताई गेली?

(सिंधूजवळ जाऊन बसतो.)

सुधाकर : हो, रामलाल, ती गेली! माझी सिंधू गेली! माझी पुण्याईची सिंधू आटली! माझी दयेची सिंधू, करुणरसाची सिंधू, काळ-सागराला मिळाली- नाही, या पातकी

सुधाकरानं निर्मिलेल्या दारूच्या समुद्राला मिळाली. या सुधाकराचं जग दारूच्या एकच प्याल्यात बुडून गेलं!

(राग- भैरवी; ताल- दादरा. चाल- पिया सोने दे.)

त्यजी देवा हतदैवा। जगी राही काय ॥ ध्रु. ॥

सिंधू सुखाचा। पुण्यांशाचा। सकळ आटे तापे मम।

विशाल जरी हाय ॥ १ ॥

वामनअवतारी देवाला त्रिभुवनाचं माप घेण्यासाठी अवाढव्य त्रिविक्रमरूपानं तीन पावलं टाकावी लागली, पण या सुधाकराचं उभं त्रिभूवन या देवीच्या दोन पावलांपुरतंच होतं! त्याच पायांवर मस्तक ठेवलं असता मला मरण यायला पाहिजे. या देवतेचे पाय धरून असा हिच्याबरोबर मी गेलो तरच हिच्या पुण्यबलांनं माझी पातकं जळून मला स्वर्गद्वारात प्रवेश करता येईल! गेली! दिव्यतपस्विनी मंगलनिधान पूण्यमूर्ती सिंधू गेली! रामलाल, तुझी ताई गेली आणि माझी मानलेली आई गेली! रामलाल, रामलाल, हा सारा अनर्थपात होण्याचं कारण मी पहिल्यानं घेतलेला दारूचा एकच प्याला! त्या दिवशी केलेल्या पातकानं भ्रष्ट झालेलं तोंड या देवीच्या रक्तानं- या मूर्तिमंत अमृतानं धुऊन टाकतो. (तिच्या रक्ताचे चुंबन घेतो.) म्हणजे माझा पवित्र देह स्वर्गाला पात्र होईल! रामलाल, असा भेदरून जाऊ नकोस, हा घे तो एकच प्याला! हा एकच प्याला नीट चव्हाट्यावर मांडून साऱ्या जगाला दाखीव आणि आल्यागेल्याला, शिकलेल्याला- अडाप्याला, राजाला-रंकाला, ब्राह्मणाला-महाराजाला-म्हाताऱ्याला आणि मुलाला, तुझ्या जिवाभावाच्या दोस्ताला आणि सात जन्मांच्या दुश्मनाला, हात जोडून कळकळीनं सांग, की साऱ्या अनर्थाचं कारण हा दारूचा पहिला एकच प्याला असतो! त्याच्यापासून दूर राहा! जो जो भेटेल त्याला त्याला सांग- सिंधूच्या पवित्र रक्तानं तोंड धुऊन मी सांगतो आहे- मला मोठ्यानं ओरडवत नाही- तू मुक्तकंठानं प्रत्येकाला सांग, की काय वाटेल ते पातक कर- पण दारू पिऊ नकोस!

(सिंधूच्या पायावर डोके ठेवून मरतो.)

रामलाल

: अरेरे, काय हा अनर्थ! एकदम तीन जिवांच्या तीन परी झाल्या! मूल गेलं, सिंधू गेली, सुधाकर गेला! घर बुडालं आणि वंश बुडाला! या जगात सुधाकराचं आता काय राहिलं आहे? सर्वस्वासह हे तीन जीव ज्याच्यात बुडाले तो तेवढा दारूचा हा एकच प्याला!!

ब्रह्मार्पण ब्रह्महविर्ब्रह्माग्रा ब्रह्मणा हुतम्।

ब्रह्मैव तैन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

- श्रीगीतोपनिषत्सु श्रीभगवान्।

अंक पाचवा समाप्त